

ДМИТРО КИСЛИЦЯ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

СИНТАКСА

ДМИТРО КИСЛИЦЯ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина II.

СИНТАКСА

Торонто

ВИДАВНИЦТВО „НОВІ ДНІ”

1963

Канада

Тираж 2.000 примірників.

Published by Nowi Dni, Toronto, Canada.

Printed by Homin Ukrainy, 140 Bathurst St., Toronto, Canada.

В І Д В И Д А В Н И Ц Т В А

Випускаємо в світ другу частину граматики української мови — синтаксу. Це фактично друге видання цієї книжки, бо вперше вона вийшла в Німеччині в 1947 р. Склали її два автори: проф. Юрій Шерех і Дмитро Кислиця. Тепер ми намагалися пристосувати її для наших шкіл на еміграції. Ми доручили Д. Кислиці, за згодою обох авторів, зробити нову редакцію цього підручника, і тепер видаємо її, теж за згодою обох авторів, лише за його підписом.

Курс синтакси, поданий у цьому підручнику, охоплює найголовніші і найконечніші відомості із структури української літературної мови. Уважаємо, що дальші скорочення були б недоцільні, бо від того підручник утратив би вартість, не дав би основ знання з української синтакси. Засвоївши цей курс, учні і студенти зможуть довільно користуватися повнішими курсами, навіть написаними для українських шкіл в Україні — середніх і вищих (університети).

Учителям початкових шкіл при церквах та українських організаціях радимо достосувати користування цим підручником до місцевих умов — спрощувати визначення, робити доступнішою теоретичну частину, а дещо й оминати, зокрема в розділі про складне речення. Але робити це слід продумано і не заходити далеко у спрощуванні і пропусках. У деяких школах, де діти мають обмежений запас слів (батьки не говорять по-українському) і не в стані зрозуміти деяких текстів вправ, можна спрощувати тексти і замінювати іншими. Це вже мусить зробити сам учитель, бо автор безсилим достосувати свій підручник до умов і вимог кожної нашої школи. У такому випадкові треба б було складати найменше три-чотири підручники різного рівня.

З виходом цього підручника наші школи на еміграції мають повний курс граматики: перша частина граматики української мови (фонетика й морфологія) Д. Кислиці, яка в 1962 р. вже вийшла другим накладом, і синтакса української мови цього ж автора, яку видаємо тепер. Радимо вчителям вивчення граматики за цими двома підручниками розподілити на чотири роки навчання: від п'ятої до восьмої класи включно (по два роки на кожну частину).

Просимо вчителів, священників і батьків подавати свої побажання і завваги до цього підручника, щоб ми могли їх урахувати при другому виданні його. Побажання і завваги слати на адресу видавництва:

NOVI DNI
187 Yarmouth Rd.
Toronto 4, Ont., Canada

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Алч. — Христя Алчевська
Багр. — Іван Багряний
Барв. — Ганна Барвінок
Біл. — П. Білецький-Носенко
Бор. — Левко Боровиковський
Борд. — Тимофій Бордуляк
Вас. — Степан Васильченко
Вин. — Володимир Винниченко
Вовч. — Марко Вовчок
Вор. — Микола Вороний
Вороб. — Сидір Воробкевич
Гл. — Леонід Глібов
Граб. — Павло Грабовський
Греб. — Євген Гребішка
Григ. — Г. Григоренко
Грін. — Борис Грінченко
Груш. — Михайло Грушевський
Гул. — Петро Гулак-Артемівський
Дн. — Дніпрова Чайка
Єфр. — Сергій Єфремов
Заб. — Віктор Забіла
Кв. — Грицько Квітка-Основ'я-
ненко
Коб. — Ольга Кобилянська
Кобр. — Наталя Кобринська
Ков. — Степан Ковалів
М. Кон. — Мусій Кононенко
О. Кон. — Олександр Кониський
Кос. — Григорій Косинка
Котл. — Іван Котляревський
Коц. — Михайло Коцюбинський
Кош. — Олександр Кошиць
Кравч. — Уляна Кравченко
Кроп. — Марко Кропивницький
Кул. — Панько Куліш
Липа — Юрій Липа
Любч. — Аркадій Любченко
Мак. — Йосип Маковей
Манж. — Іван Манжура
Марк. — Дмитро Маркович
Март. — Лесь Мартович
Метл. — Амвросій Метлинський
Мирн. — Панас Мирний
Нар. — Народна творчість
Неч. — Іван Нечуй-Левицький
Ол. — Олександр Олесь
Осьм. — Тодось Осьмачка
Пач. — Василь Пачовський
Позич. — Йосип Позичанюк
Пч. — Олена Пчілка
Руд. — Степан Руданський
Сам. — Володимир Самійленко
Свид. — Анатоло Свидницький
Стар. — Михайло Старицький
Стеф. — Василь Стефаник
Стор. — Олекса Стороженко
Тесл. — Архип Тесленко
Тич. — Павло Тичина
Тоб. — Іван Тобілевич
Укр. — Лесь Українка
Федьк. — Юрій Федькович
Фр. — Іван Франко
Хв. — Микола Хвильовий
Хотк. — Гнат Хоткевич
Чер. — Марко Черемшина
Черкас. — Спиридон Черкасенко
Черн. — Микола Чернявський
Чуб. — Павло Чубинський
Чум. — Василь Чумак
Чупр. — Грицько Чупринка
Шашк. — Маркіян Шашкевич
Шевч. — Тарас Шевченко
Щог. — Яків Щоголів
Янов. — Юрій Яновський

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

|| Синтакса — це частина граматики, у якій вивчається речення, зв'язок слів у реченні та зв'язок між реченнями.

§ 1. ПОНЯТТЯ ПРО РЕЧЕННЯ

|| Окрема думка, висловлена або записана, називається реченням.

Наприклад: **Зацвіла в долині червона калина** (Шевч.). **Сідало сонечко в сизочервоні хмари** (Мирн.). **Тихе повітря дихало пахощами** (Коц.).

Усяку думку можна висловити усно і на письмі. Усно висловлене речення характеризується інтонацією закінченості. На письмі ця закінченість позначається здебільшого крапкою на кінці речення, рідше — знаком питання або знаком оклику.

Найголовнішою ознакою речення є наявність головних його членів — підмета та присудка.

У наведених прикладах речень головними членами є **калина** (підмет) і **зацвіла** (присудок) — у першому реченні; **сонечко** (підмет) і **сідало** (присудок) — у другому реченні; **повітря** (підмет) і **дихало** (присудок) — у третьому реченні.

§ 2. РЕЧЕННЯ ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ

1. **Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі.**

2. **Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, тучна земля диха на неї теплом** (Коц.). **Сичі в гаю перекликались, та ясен раз-у-раз скрипів** (Шевч.). **Хто ненавидить кайдани, тому війна не страшна** (Фр.).

Речення просте означає одну якусь думку, складне — дві або й більше. Ознакою простого речення звичайно є одна пара головних членів (головна пара), а ознакою складного речення є наявність двох або кількох пар головних членів (головних пар).

Наприклад, у перших двох реченнях є лише по одній головній парі: **ідуть дощі і тумани клубочаться**; в останніх же реченнях є по кілька головних пар: **колос співає,**

лука сміється, земля дихає — у першому реченні; сичі перекликались, ясен скрипів — у другому і т. д.

§ 3. КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ ЗА ІНТОНАЦІЄЮ

а) Речення розповідні.

Приклади: **Погасли вечірні огні (Укр.). У хату влетіла ластівка (Коц.). В село із лісу Вовк забіг (Гл.).**

Читається розповідне речення з пониженням голосу під кінець речення. В кінці розповідних речень ставиться звичайно крапка.

б) Речення питальні.

Куди се ти, кумасенько, біжиш? (Гл.).

Коли вже ми повернемось додому?

Яка найбільша ріка в світі?

У реченнях питальних наголос робиться на тому слові, яке показує, про що питаємо.

В кінці питального речення ставимо знак питання (питальник) — ?

в) Речення окличні.

Гей, хто в лісі, озовися!

Уперед, хто не хоче конати!

Хай живе Україна!

Окличне речення може означати заклик, наказ, якийсь почуття (радість, страх, обурення, здивування тощо).

В кінці окличного речення ставимо знак оклику (окличник) — !

ВПРАВА 1. Виписати окремо речення розповідні, питальні та окличні й поставити відповідні знаки.

1. Кого ж то там з музиками люди обступили (Шевч.).
2. Хлюпни нам, море, свіжі лави... Нова республіко, гряди (Тич.).
3. Сонце опускалось все нижче (Коц.).
4. Де небо Де зорі (Коц.).
5. У Києві на Подолі козаки гуляють (Шевч.).
6. Я бачив дивний сон (Фр.).
7. О милий Боже України, не дай пропасти на чужині в неволі вільним козакам (Шевч.).
8. Що я мушу робити (Хв.).
9. Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тіннями (Коц.).
10. Для чого ж я на світ родився, свою Україну любив (Шевч.).
11. Нема там нічого, мій синочку, цить Хто іде в негоду тим лісом густим (Грін.).
12. Розтьохкався соловейко на калиноньці Чи зна-

йду я колинебудь власну доленьку Чи все тягти чуже ярмо та невольську (Граб.).

§ 4. ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

Слова в реченні пов'язуються за змістом так, що всі їх можна розкласти на пари.

Наприклад: Дід зрубав стару грушу.

Дід зрубав
зрубав грушу
стару грушу.

Пар у реченні буває стільки, скільки є членів речення без одного. Службові слова (прийменники, сполучники тощо) не враховуються, бо вони не бувають членами речення.

У парі слів одне слово залежить від другого. Тому одне з них називається **надрядним**, а друге — **підрядним** (залежним).

|| 1. Залежність форми підрядного слова від форми надрядного зветься **згодою**.

Наприклад: стара груша, старої груші, старій груші, стару грушу, старою грушею і т. д.

Тут прикметник стара залежить від відмінка, роду і числа іменника **груша**.

Між підметом і присудком майже завжди згода. Наприклад: дід зрубав — згода в числі і роді, я читаю — згода в числі й особі.

|| 2. Залежність відмінка підрядного слова від значення надрядного слова зветься **керуванням**.

Наприклад: пишу олівцем, читаю книгу, сиджу на лаві.

Тут підрядне слово залежить лише від значення надрядного (керівного), а не від його форми. Форма керівного слова може змінюватись, а залежне слово лишається без зміни:

пишу	}	олівцем
пишемо		
писав		
писали		
і т. д.		

Керування є безпосереднє і посереднє.

Приклади: пишу олівцем, рубаю дошку — безпосереднє, а іду з лопатою, дивлюсь на небо — посереднє, бо підрядні слова з прийменниками.

|| 3. Залежність тільки за значенням, коли немає ні згоди, ні керування, зветься приляганням.

Наприклад: завзято боротись, давно забутий, дуже обережний, надзвичайно високо.

Тут у парі слів є одно або й обидва слова невідмінювані [дієйменник (= інфінітив), прислівник], тому про залежність форми не може бути мови.

Згода, керування та прилягання звуться граматичним зв'язком слів у реченні.

ВПРАВА 2. Подані нижче речення розкласти на синтаксичні пари і визначити граматичний зв'язок між ними. Зазначити, де є посередня підрядність.

1. Теплим весняним ранком Іван ішов у полонину (Коц). 2. Два коні везли віз на кручу (С. Пилип.). 3. У долині село лежить (Щог.). 4. Іду я тихою ходою (Шевч.). 5. Ліси дихали холодком (Коц.). 6. Синіли на межі прощально васильки. Вони мені голівками хитали (Сос.). 7. Козацька церква невеличка стоїть з похиленим хрестом (Шевч.).

§ 5. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

|| Слова або групи слів, що відповідають у даному реченні на якесь питання, називаються членами речення. Службові слова членами речення не бувають.

|| Головними членами речення є підмет і присудок (головна пара). Решта слів у реченні належить до другорядних членів речення.

Приклади: Ясне сонце прощалося з землею.

Тут сонце є підмет, прощалося — присудок. Слово ясне є пояснювальне слово до слова сонце.

Обидва ці члени (ясне, з землею) є другорядні члени речення.

Це ж речення можна поділити на дві групи — підметову і присудкову, а саме:

Ясне сонце — група підметова; **прощалося з землею** — група присудкова.

ВПРАВА 3. Визначити в поданих нижче реченнях головні і другорядні члени речення. Виписати окремо групу підметову і присудкову.

1. Весняний вітер стиха віяв над виноградниками (Коц.). 2. Я раптом побачив далекі гори (Коц.). 3. Теплий вітерець вечірній роздуває білий парус (Фр.). 4. Вечоріє. Тінь довжезна лягла на море (Фр.). 5. Кучеряві верби купають у воді похилі віти (Вовч.). 6. В повітрі ллється легко жайворонків спів надхнений (Чупр.). 7. Сади пахтіли, річки шуміли, і сонце всіх вітало (Ол.). 8. Гарячий вітер хилить-нахиляє траву хвилясту стиха до землі (Кул.).

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 6. ПІДМЕТ

Головний член речення, що означає предмет думки, тобто те, про кого чи про що говориться в реченні, і відповідає на питання хто? або що?, зветься підметом.

Приклади: **Хома** стоїть на горбку (Коц.). **Блакитне світло** лилося згори.

У першому реченні підметом є слово **Хома** (відповідає на питання хто?), а в другому — **світло** (відповідає на питання що?).

Слово-підмет завжди в називному відмінку.

Підметом може бути іменник (найчастіше), займенник, а також прикметник та інші частини мови, якщо вони відповідають на запитання хто? або що?, тобто вжиті в значенні іменників.

Приклади: **Повітря** тремтить від спеки (Коц.). **Ми йдемо** серед поля (Коц.). **Не боїться** мокрий дощу, а **голий** розбою (Нар.). **Лінивий** двічі ходить, **скупий** двічі платить (Нар.). **Працювати** — обов'язок кожного з нас. **По** буває прийменником і приростком. **Ой** зветься вигуком.

Досі розглянено простий підмет. Є ще і складний підмет.

Приклади: 1) **А Я на пожарищі хрест З ДАНИЛОМ поставили та помолились (Шевч.). Чи не могли б ВОНИ З КУМОМ удвох прочитати? (Нар.). І жили МИ З НИМИ, як риба з водою. ДІДУСЬ З ОНУКОМ гуторили мову.**

У цих реченнях маємо такі складні підмети: **я з Данилом, вони з кумом, ми з ними, дідусь з онуком.**

2) **ДВІ ХАТИ стояли одна від одної далеченько (Грінч.). Попереду всього війська ТРИ СТАРШІІ виступали (Укр.). БАЗАР ЛЮДЕЙ насходилось (Шевч.). Гаврилко сплюнув, бо йому набігло ПОВЕН РОТ СЛИНИ (Коц.). БАГАТО КІП ще лежало на полі.**

У цих реченнях складними підметами є такі групи слів: **дві хати, три старшії, базар людей, повен рот слини, багато кіп.**

Тут підмет може відповідати ще й на питання **скільки?** В такому разі присудок може стояти і в однині, і в множині (**дві хати стояли — дві хати стояло**). Проте, при підметах зі словами типу **багато, сила, трохи, базар** — звичайний присудок в однині (**базар людей насходилось**).

3) **І котяться з ясных твоїх оченят СЛЪОЗА ЗА СЛЪОЗОЮ (Укр.). І ЗА МОГИЛОЮ МОГИЛА, неначе гори, поросли на нашій, синочку, землі (Шевч.).**

Тут же маємо складні підмети, висловлені групами слів: **сльоза за сльозою, за могилою могила.**

ВПРАВА 4. Списати і зазначити, де є підмет простий і де складний.

1. В село із лісу вовк забіг (Гл.). 2. Повабились наші на мову лукаву, затопили, закаляли козацьку славу (Кул.). 3. А в пасіці гули в уликах бджоли. У вічках подекуди ліниво лазило по декілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники. Під тином ріс жовтий кущик дроку (Неч.). 4. Прибули й прості гласні. То все були козачі писарі та голови; один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служби (Мирн.). 5. Не прийнялись три ясені, повсихали три явори (Шевч.). 6. Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди (Нар.). 7. Три дерева стоїть (Грін.). 8. Тепер Еней убрався в пекло (Котл.). 9. Жили колись два брати (Нар.). 10. Еней з Свіл-

люю гляділи, якії муки тут терпіли, якая кара всім була (Котл.). 11. Рябко на панському дворі не спить всю нічку (Гул.). 12. Із вітром сонечко розгугорило мову про силу, бачите, хто з них міцніший був (Греб.). 13. Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога на дворі. Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукати невістки (Неч.). 14. Виїжджали три тройки. Усе новобранці. За ними рід іде, проводжає (Вовч.).

§ 7. ПРИСУДОК

Головний член речення, що означає дію або стан предмета думки в реченні (підмета), зветься присудком.

Присудок відповідає на одно із запитань:

- а) Що робить предмет (підмет)?
- б) Що з ним робиться?
- в) Який він є?
- г) Хто або що він є?

Приклади: а) **Косар мантачить косу.**

Що робить косар? — Мантачить.

б) **Лід тане.**

Що робиться з льодом? — Тане.

в) **Ніч темна.**

Яка є ніч? — Темна.

Франко — поет. Київ — столиця.

Хто є Франко? — Поет.

Що є Київ? — Столиця.

Присудком звичайно буває відмінювана форма дієслова. Проте можуть бути присудком і прикметники та іменники (рідше).

ВПРАВА 5. Переписати і підкреслити присудки двома рисами, а підмет однією.

- ✧ 1. Спалахнула далека зірниця (Укр.). 2. Усі вулиці у Вербівці обсажені високими вербами (Неч.). 3. Дніпро — наша найбільша ріка. 4. Не зозуля в лісі затужила, не пташина в тузі голосила, то сестричка лист писала, на сторонку посилала (Федьк.). 5. Ой, на горі вогонь горить, а в долині козак лежить (Нар.). 6. Розлита козацька кров за долю України полила степи; з неї вирости червоні степові тюльпани, виросла дужа пісня народна (Неч.). 7. Сміється

сонце з небозвода (Тич.). 8. Не загине, не загине... — в'ється думка. Не загине Україна, не загине народ (Неч.). 9. Осталась ще жменя глини (Нар.). 10. Зимою укупи на краю долини стоять на узліссі аж три деревини (Вас. Мова). 11. А на хмарах грає соняшне проміння, грає і дарує усміхи свої (Ол.).

§ 8. СКЛАДНИЙ ПРИСУДОК

Присудком простим може бути лише відмінювана форма дієслова.

В іншому ж разі присудок може бути лише складний.

Приклади:

1. **День був соняшний** (Коц.). 2. **За кілька днів хворий став видужувати**. 3. **Шевченко — геній**.

У наведених прикладах присудки складні. А саме: **був соняшний** — прикметник **соняшний** і помічне дієслово **був**; **став видужувати** — дієйменник **видужувати** і помічне дієслово **став**; **(є) геній** — іменник **геній** і помічне дієслово **є**, що його в сучасній українській мові тут опускають.

Основне слово складного присудка (дієйменник, іменник, прикметник тощо) зветься **іменною** частиною складного присудка, а помічне дієслово (від **бути**, **стати**, **почати**, **зробитись** тощо) зветься **зв'язкою**.

ВПРАВА 6. Відшукати присудок у наведених нижче реченнях. Простий підкреслити однією, а складний — двома рисами.

1. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою. Холодне небо кидало на землю блакитне сяйво, дихало холодом і вогкістю. Сумна та непривітна була картина перед очима в Семена (Коц.). 2. Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома високими горами. Кладовище було обкопане глибоким ровом (Неч.). 3. Наймит знову став живий (Нар.). 4. І не зоглядівся горобчик, як і літечко минуло. Дедалі і сніжок став перепадати... Всі горобці почали його (горобчика) поважати. А вже що господарний був горобець, то аж сусіди-горобці дивуються (За Л. Українкою).

§ 9. ОКРЕМІ ПОЯСНЕННЯ ДО СКЛАДНОГО ПРИСУДКА

Іменною частиною складного присудка можуть бути різні частини мови.

1) Іменник як іменна частина складного присудка.

Мій брат — учитель. Мій брат був учителем. Мій брат був за вчителя.

Іменник-присудок звичайно буває в називному відмінку, і тоді він здебільшого означає постійну прикмету. Орудний відмінок означає переважно прикмету тимчасову. Знахідний також має в собі значення непостійної прикмети. Проте дуже часто всі три форми можуть мати значення прикмети постійної.

2) Прикметник як іменна частина складного присудка.

**1. Вона була ще молодою і прехорошая собою (Шевч.).
2. Ніч була темна. 3. Вітер був холодний.**

Для прикметника в значенні присудка ще звичайніша форма називного відмінка. Крім називного, буває лише орудний (дуже рідко), і тоді він означає минулу або майбутню прикмету: **була молодою, буде старою.**

Зв'язка **бути (є)** в теперішньому часі може не вживатись, а при прикметникові вона й зовсім непотрібна. Замість пропущеної зв'язки при імениковій ставимо риску (—).

Наприклад: **Земля — планета.**

Якщо зв'язки нема при прикметникові, риска непотрібна. Наприклад: **Сніг білий. Шлях ясний.**

Риска не ставиться взагалі, якщо за підмет править особовий займенник. Наприклад: **Ми лиш каменярі (Фр.).**

3) Дієйменник як іменна частина складного присудка.

1. Став дощ накрапати. 2. Він почав копати. 3. Довго нічого не було чути.

Дієйменники у складному присудковій мають лише форму недоконаних дієслів.

Складний присудок **дієйменник + зв'язка від бути** можливий лише в безпідметовому реченні (**Не було чути**).

4) Прислівник як іменна частина складного присудка.

Нам було весело. (Порівн.: Ми були веселі). Враз чомусь стало темно.

Прислівник у складі присудка буває звичайно в безпідметових реченнях. При прислівниковій зв'язка від **бути** (але тільки в теперішньому часі) також може бути пропущена, і риска теж непотрібна тоді: **Нам весело, їм холодно (а не нам є весело...).**

ВПРАВА 7. Переписати, складні присудки підкреслити. Пояснити, що саме править за присудок у кожному реченні.

1. Ведмідь колись був мельником (Нар.). 2. Тільки став мені тут братом той смуток глибокий (Грін.). 3. Суддею був ведмідь, вовки були підсудки (Греб.). 4. Лев був за старшину (Гл.). 5. Ніч тиха і темна була (Укр.). 6. Чого смутна стала мила? (Нар.). 7. Аби ваша думка стала ділом (Кул.). 8. Він мені за дитину рідну став (Вовч.). 9. Коли не хоч братись, то так будем: я — сестрою, а ти мені — братом, а дітьми йому — обоє, батькові старому (Шевч.). 10. Чужа біда за іграшку (Нар.). 11. Давай вони його по-своєму судить (Греб.). 12. Я її любила ще малою (Коб.). 13. Чужої дитини не май за свою (Нар.). 14. Мужики цікаві стали (Укр.). 15. Старий сів і почав оповідати. 16. У дворі було повно людей. 17. Повіяв вітер з півночі, — і враз зробилось холодно. 18. А ще сонце не заходило, а зробилась темнота (Нар.).

§ 10. ПОШИРЕНЕ І НЕПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ

|| 1) Речення, що має лише головні члени, зветься непоширеним реченням.

Приклади: Сонце заходить. Гори чорніють. Пташечка тихне. Поле німіє. (Шевч.).

Усі наведені (чотири) речення мають лише головні члени. Це непоширені речення.

|| 2) Речення, що має, крім підмета та присудка, ще й другорядні члени, зветься поширеним.

Приклади: Благodatна пора наступає. (Фр.). Велика заля світлом вся залита. (Укр.).

Обидва речення тут мають другорядні члени. Це поширені речення.

ВПРАВА 8. Переписати і визначити поширені і непоширені речення.

1. Сади рясні похилились (Шевч.). 2. Вільні співи, гучні, голосні, в ріднім краю я чути бажаю (Укр.). 3. Минають дні, минає літо, а Україна, знай, горить (Шевч.). 4. Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала... проти сонця (Коц.). 5. День був ясний, соняшний та теплий (Неч.). 6. Ось церківця, вона була колись біленькою, високою, стрункою (Стар.). 7. Одного дня суне в школу старшина (О. Кон.).

8. Захитались гілки на високому дереві й почали струшувати з себе іней (Мирн.). 9. Сонце в творчих непокоях криє злотом дерева (Черкас.). 10. Гаї шумлять. Я слухаю. Хмарки біжать — милуюся (Тич.). 11. Над квітками білогруда плаче чайка (Чупр.).

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 11. ДОДАТОК

Другорядними членами речення є додатки, означення та обставини.

1) Додатком зветься другорядний член речення, що доповнює якийсь інший член речення і відповідає на питання непрямих відмінків.

Приклади: Там дівчина воду брала (Нар.). Батько купив синові картуза. Орють плугом, а волочать бороною.

Брала в о д у, купив с и н о в і, купив к а р т у з а, орють п л у г о м, волочать б о р о н о ю — це все пари слів, у яких іменники є додатками, що доповнюють присудок (дієслово). Здебільшого так і буває, що іменники є додатками до дієслів.

Але додаток може бути й при іменникові та інших частинах мови.

Наприклад: удвох і з с и н о м, грядка на ка п у с т у, гарна на в р о д у.

Додатком може бути ще, крім іменника, займенник, а також прикметник та інші слова в значенні іменника.

Наприклад: бачив й о г о, говорив і з с т а р о ю, точка на д і.

Додаток, що стоїть у знахідному відмінку без прийменника, зветься прямим додатком. Усі інші додатки зветься непрямими.

Приклади: копає к р и н и ц ю — прямий додаток; дивиться в к р и н и ц ю, стоїть бі л я к р и н и ц і — непрямі додатки.

ВПРАВА 9. Списати. Додатки підкреслити і зазначити, якою частиною мови вони виоловлені.

1) І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий. Не за Україну,

А за її ката довелось пролити
Кров добру, не чорну...

(Шевченко).

2) Володимир розширив межі свого князівства до крайніх його меж. Далі вже не було рації просуватися: там за часів Володимира не було нічого, що могло б приваблювати його.

ВПРАВА 10. Переписати. Прямі додатки підкреслити.

1. Земфір любив свій виноградник (Коц.). 2. Немидора спустила ногу на драбину і налапала ногою купу колючок (Неч.). 3. Скелі різно висовували свої гострі голови, а рови густіше засновували в сизий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно (Мири.). 4. Ніч темна людей всіх потомленних скрила під чорні широкі крила (Укр.). 5. З гори було видно широку долину, обставлену горами, вкритими лісом (Неч.).

§ 12. ОЗНАЧЕННЯ

|| Означенням зветься другорядний член речення, що показує ознаку предмета та відповідає на питання: який? чий? котрий? скільки?

Приклади: 1. Старий батько іде рядом (Шевч.). 2. Пеститься місячний промінь, лише холодний сніг (Вор.).

Тут означеннями є прикметники: старий, місячний, холодний. Вони відповідають на питання який?

Означення буває згоджене і незгоджене.

Згодженим означенням може бути прикметник, дієприкметник, займенник, числівник (кількісний і порядковий).

Приклади: а) Чайки цілими зграями літали над водою (Укр.). Жінку він мав добру, роботящу (Вовч.).

Тут означенням є прикметники: цілими — згоджене з іменником зграями у відмінку і числі; добру, роботящу — згоджені з іменником жінку у відмінку, роді і числі.

б) Лебідь сплескував білим крилом (Укр.). Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами (Неч.).

Тут означенням є дієприкметник: (не) одгороджені — згоджене з іменниками городи та левади у відмінку і числі.

в) У всякого своя доля і свій шлях широкий (Шевч.).

Тут означенням є займенники: **своя** — згоджене з іменником **доля** у відмінку, роді та числі; **свій** — згоджене з іменником **шлях** у відмінку, роді й числі.

г) **Дивлюся: хати над шляхами та городі з стома церквами** (Шевч.). **Тоді Хома підходить під другий стіг** (Коц.).

Тут означенням є числівники: **стома** (кількісний числівник) — згоджене з іменником **церквами** у відмінку; **другий** (порядковий числівник) — згоджене з іменником **стіг** у відмінку, роді і числі.

Кількісні числівники, починаючи від **п'ять**, згоджуються з іменниками лише в непрямих відмінках. Тому й питання **скільки?** слід ставити в непрямому відмінку, наприклад, **скількима?** тощо.

Кількісні числівники від **один** до **чотири** включно — згоджуються і в називному відмінку.

Один день, два, три, чотири дні.

ВПРАВА 11. Переписати. Означення підкреслити і зазначити, якими частинами мови вони висловлені.

1. Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною (Неч.). 2. Посеред довгої і широкої залі стояв довгий стіл, засланий червоним сукном, облямований золотою гальонкою з золотими китицями (Мирн.). 3. Гори мої високі (Шевч.). 4. В одному місці зібралася юрба (Коц.). 5. У непроглядному таю тихо (Вовч.). 6. Йон затяг журливим голосом безконечну пісню (Коц.). 7. Ішли ляхи на три шляхи (Нар.). 8. Історичне минуле Києва починається від кінця дев'ятого століття.

§ 13. НЕЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ

Незгодженими означеннями можуть бути різні частини мови або цілі групи слів. А саме:

1) Родовий відмінок іменника, що означає приналежність тощо:

Переді мною висів великий портрет Шевченка (чий портрет?). **Слово правди** (яке слово?) **понесли по всій невольничій землі** (Шевч.).

Ці незгоджені означення легко замінити на згоджені: **Шевченків портрет, правдиве слово.**

Тому що такі означення (родовий відмінок іменника) дуже мало властиві нашій мові, то ми вживаємо їх пере-

важно тоді, як не можна замінити їх на згоджені. Але замість закон Архімеда, дочка сотника, син Маланки — треба казати: Архімедів закон, сотникова дочка, Маланчин син.

2) Родовий же відмінок іменника з приименником (як означення) дуже поширений у нас.

Приклади: завдання з математики, українець з Київщини, вітер з України, знаряддя до праці, тинь від дерева.

Так само й інші непрямі відмінки іменника з приименником можуть бути незгодженим означенням:

Приклади: чоловік з розумом, дівка на відданні, дідько з рогами, відро з водою.

4) Означенням незгодженим можуть бути й невідмінювані слова, якщо вони відповідають на питання який?

Приклади: розмова по шепки, їзда в ерхи, стріляння сидячи, бажання співати, полювання вночі.

5) Означенням може бути ціле словосполучення, якщо воно відповідає на питання який?

Приклади: 1. Київ X століття поділявся на дві частини. 2. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю (Неч.).

Тут незгодженим означенням є десятого століття — до іменника Київ, з довгими пальцями — до іменника руки.

ВПРАВА 12. Переписати. Означення підкреслити. Зазначити, до якого слова відноситься кожне означення та якими частинами мови висловлені згоджені і незгоджені означення.

I. 1. Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних (Шевч.). 2. Мельникова дочка часто зазірала у воду. 3. Сон літньої ночі колись мені снився (Укр.). 4. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле (Коц.). 5. А в Чіпчинім серці вже ворушилося бажання верховодити (Мирн.). 6. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами (Неч.). 7. Дивлюся: хати над шляхами та городі з стома церквами (Шевч.). 8. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою (Коц.).

II. 1. Такий різкий, такий був гострий вітер зі сходу. 2. На столі лежала книжка з гарною обкладинкою. 3. Друга світова війна відкрила спосіб добувати атомну енергію.

§ 14. ПРИКЛАДКА

Особливим означенням ще є **прикладка**.

Прикладкою буває звичайно іменник у тому самому відмінку, що й означуване слово.

Означення-прикладка — це друга назва одного предмета.

Приклади: 1. **Подивись: в безкраїм небі сонце-велетень палає** (Грін.). 2. **Гей, у мене був коняка, був коняка-розбишака, була шабля і рушниця, ще й дівчина-чарівниця** (Шог.).

Обов'язкове згодження прикладки з означуваним іменником у відмінку. У роді й числі прикладка може бути не згоджена.

Приклади: 1. **То вітер часами закине в віконечко снігом-крупю** (Укр.). 2. **Виливайте ж, слово-сльози: сонечко не гріє, не висушить** (Шевч.).

Прикладкою може бути і власне ім'я, назва:

Ріка Дніпро впадає в Чорне море. Ми читаємо газету «Слово». В селі Вербівці живе чоловік (Тесл.).

Тут прикладки такі: **Дніпро, «Слово», Вербівці**.

Між означуваним іменником і прикладкою ставиться розділка (-), якщо прикладка ця не є власна назва.

Прикладка може бути після означуваного слова і перед ним.

Приклади: **козак-запорожець і запорожець-козак**.

Якщо прикладка має при собі залежні слова, її відділяємо від означуваного слова комою або рисою. Комою відділяється прикладка і в тому разі, якщо вона при особовому займеннику.

Приклади: 1. **Ми вивчаємо біографію Т. Шевченка, найбільшого поета української землі**. 2. **Та йому, Климові, на старість добре б було** (Вас.).

ВПРАВА 13. Переписати. Прикладки підкреслити.

1. **Рости ж, серце-тополенько, все вгору та вгору** (Шевч.).
2. **В серці цвіте золотистая квітка-надія** (Укр.). 3. **Гей, ти, поле-батьківщино, чом ти не вродило** (Черн.). 4. **А надочу-чить їй дома сидіти, до дідуся Іgnата, було, побіжить, батька Михайлового**. 5. **В Путивлі-граді вранці-рано співає-плаче Ярославна** (Шевч.). 6. **Там жайворонок, лірник оди-**

нокий, зайняв відрадну серцю вишину (Кул.). 7. Під дубом у гаю жила гадюка, непросипуща злюка (Гл.). 8. Спи, козаче, душа помира (Шевч.). 9. Між гласними-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин (Мирн.). 10. »Наталка-Полтавка« — це наша перша клясична п'еса, яку написав славетний український письменник Котляревський. 11. Князь Володимир княжив в Україні від 980 до 1015 року

§ 15. ОБСТАВИНИ

Обставини — це другорядні члени речення, що означають, як або при яких обставинах відбувається дія.

Обставини відповідають на питання: **як? де? коли? нащо? чому?** і т. д.

У реченні обставини відносяться здебільшого до дієслів (отже й дієприкметників та дієприслівників).

Приклади: **Ой, на горі та жінці жнуть** (Нар.).

Обставиною тут є іменник у місцевому відмінку **на горі** (де?), що відноситься до дієслова **жнуть**.

Вони ходили розпитати в нього (Коц.).

Обставина висловлена дієсловом **розпитати**, що відноситься до дієслова **ходили** (для чого?).

Я міркував собі йдучи.

Обставина висловлена дієприслівником **йдучи** (коли?), що відноситься до дієслова **міркував**.

Стежка лагідно здіймалася вгору (Коц.).

Обставина висловлена прислівником **вгору** (куди?), що відноситься до дієслова **здіймалася**.

Отже, обставина може бути висловлена непрямым відмінком іменника, прислівником, дієприслівником, дійменником тощо.

ВПРАВА 14. Переписати. Обставини підкреслити і зазначити, на яке питання відповідає кожна обставина.

Чи Бог бачить із-за хмари

Наші сльози, горе?

.....

Уп'ємося отрутою,

В кризі ляжем спати,

Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?

(Шевченко).

§ 16. ОБСТАВИНА СПОСОБУ

|| **Обставина способу означає, як відбувається дія і відповідає на питання як? яким чином? або яким способом?**

Юрба весело гомоніла.

Обставина способу висловлена прислівником **весело** (як?).

Вона сиділа (як?), сперши голову на руки (Укр.).

Обставина висловлена цілою групою слів, а саме: дієприслівником **сперши** і залежними від нього словами **голови** і **на руки**.

Обставина способу може означати міру, ступінь дії або ознаки.

Наприклад: **Пароплав ішов занадто повільно.**

Занадто — показує ступінь ознаки або дії.

Павук тричі спускався і знову спинався вгору.

Тричі — показує міру дії.

Наш садок був зовсім молодий.

Зовсім — показує ступінь ознаки.

ВПРАВА 15. Списати. Обставини способу підкреслити.

1. Мрія нова я літа надо мною орлом (Укр.).
2. Лаврін сидів на возі, спустивши ноги (Мирн.).
3. Сонце непереможно й безупинно лилося на квітник (Коц).
4. Громада слухала мовчки (Мирн.).
5. Діти побігли наввипередки.
6. Біжать одно поперед одного, кожне хоче найскорше добігти.
7. А за ними аж курява стовпом підіймається.

§ 17. ОБСТАВИНА МІСЦЯ

|| **Обставина місця означає місце дії і відповідає на питання де? куди? звідки?**

1. Увечорі вся сім'я була вже вдома.

Обставиною місця є прислівник **вдома** (де?).

2. Ніч уже спустилася на землю (Мирн.).

Обставиною місця є іменник у знахідному відмінку з прийменником — на землю (куди?).

3. Плугатарі із поля йдуть (Шевч.).

Обставиною місця є іменник у родовому відмінку з прийменником — із поля (звідки?).

Обставина місця може бути висловлена прислівником або іменником у непрямому відмінку.

ВПРАВА 16. Списати. Обставини місця підкреслити.

1. Вернувся Чіпка додому (Мирн.). 2. Лугом іду, коня веду (Нар.). 3. На землю злізла ніч, ніде ані шиширхне; хіба подекуди крізь сон щонебудь пирхне (Гул.). 4. І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав (Шевч.). 5. Буря збиралася над Бориславом (Фр.). 6. Дорога од млина розходиться на три шляхи (Неч.). 7. Серед неба горить білолиций (Шевч.). 8. Росла в гаю конвалія під дубом високим (Укр.). 9. Гафійка сиділа на призьбі за хатою (Коц.). 10. Ой, три шляхи широкії докупи зійшлися; на чужину з України брати розійшлися (Шевч.).

§ 18. ОБСТАВИНА ЧАСУ

|| Обставина часу означає час дії і відповідає на питання коли? відколи? поки? (доки?).

Приклади: 1. Уранці на майдані, коло козачої волости, зібралась у купу козака й кріпацька громада (Мирн.). 2. На шлях я вийшла ранньою весною (Укр.). 3. Темної ночі переведено його в темний покій (Мирн.). 4. Це було в ніч проти Різдва.

Обставиною часу може бути прислівник, дієприслівник, іменник у непрямому відмінку або й ціла група слів.

Дуже поширеною формою у нас є родовий відмінок іменника в значенні обставини часу.

Наприклад:

темної ночі, минулого року, другого дня, цієї весни, за царя Гороха, за давніх часів, за княжих часів, за козащини, за гетьманщини, за Петлюри, за німецької і за більшовицької неволі і т. д.

ВПРАВА 17. Переписати. Обставини часу підкреслити.

І. 1. Було колись в Україні, ревіли гармати (Шевч.). 2. Пізньої осені чумаки поверталися додому. 3. Восени

того року стояла добра погода. 4. За гетьмана Дорошенка козаки прогнали назавжди з України турків. 5. Увечорі проти неділі наше військо вступило до міста. 6. Вона могла од рана до вечора поратися біля квіток (Коц.). 7. У неділю рано-вранці в усі дзвони дзвонять (Нар.). 8. Над дорогою часом попадалась уся в цвіту груша (Коц.).

II. 1. Уранці йде Олеся дружок збирати. 2. На десятому році взяли мене в двір. 3. Скоро сонечко з-за жмари виграло. 4. Одного ранку лежу я та думаю. 5. Довгенько вони гомоніли між собою, а ще довше після того мовчали. 6. При смерком дочапали ми до хутора (за М. Вовчком).

§ 19. ОБСТАВИНА ПРИЧИНИ

|| **Обставина причини означає причину дії і відповідає на питання чому? з якої причини? від чого? через що?**

Приклади:

1. Згубивши стежку, він зовсім заблуdivся. 2. Земфір навіть повеселішав від тих думок (Коц.). 3. Прости мене: я згарячу забувся (Шевч.).

Обставини причини — згубивши стежку (чому?), від тих думок (від чого?), згарячу (чому?) — можуть бути висловлені прислівником, дієприслівником, іменником у непрямому відмінку.

§ 20. ОБСТАВИНА МЕТИ

|| **Обставина мети означає мету дії і відповідає на питання навіщо? з якою метою? для чого?**

Приклади: 1. У всіх містах проведено збірку на визвольну справу.

Обставина (на визвольну справу) відноситься до слова проведено і відповідає на питання навіщо?

Обставиною мети тут є іменник з прикметником (означенням) у непрямому відмінку.

2. Так і зостався дома зимувати (Коц.).

Обставина (зимувати) відноситься до дієслова зостався і відповідає на питання для чого?

3. Батько поїхав ярмаркувати.

Обставина (ярмаркувати) відноситься до дієслова по-

їхав і відповідає на питання з якою метою? Як і в другому реченні, тут обставиною є дієйменник. При дієсловах руху (поїхав, пішов і ін.) дієйменник і буває звичайно обставиною мети.

§ 21. ОБСТАВИНА УМОВИ

|| Обставина умови означає умову, за якої може відбутися дія.

Приклад: Бджоли вилітають на поле лише за сприятливої погоди.

Обставина умови — за сприятливої погоди.

ВПРАВА 18. Списати. Обставини підкреслити і надписати над кожною, яка саме є обставина.

1. Улітку саме серед дня, пустуючи, дурне ягня забилося до річки напитися водички (Гл.). 2. Коні пішли стопою, фуркаючи іноді від куряви (Коц.). 3. Дикі кози повибігали з лісу пастися в житі. 4. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица (Коц.). 5. Тю-тюн садовити можна лише під дощ. 7. Діти вибігли на вигін виглядати косарів з поля.

ВПРАВА 19. З поданих нижче речень виписати всі обставини і зробити все за схемою:

Обста- вина	На яке пита- ння відповідає	Яка саме обставина	Яка частина мови є обста- виною	До якого сло- ва відно- ситься

1. Над чорною землею прокинувся світ (Мирн.). 2. Лугом іду, коня веду (Нар.). 3. І склали ми собі розмірене життя без глибини думок, без сили поривання (Сам.). 4. Пішов козак, сумуючи, нікого не кинув; шукав долі в чужім полі та там і загинув (Шевч.). 5. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича (Фр.). 6. Микола носив воду з Раствавиці (Неч.). 7. Аж ось верхи прискакав Семен з лісу (Коц.). 8. На другий день пішов радитися з громадою (Мирн.). 9. Глядіть, і дядько

Панас прийшли послухать (Коц.). 10. Це було ще за крипаччини.

ВПРАВА 20. Скласти речення з такими обставинами:

навперейми, під час війни, на чужині, для посіву, вздовж Дніпра, за гетьманування Ів. Мазепи, 1945 року, за тиждень, понад лугом, бережком, взимку, напровесні, у Канаді, до Австралії, по США.

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 22. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Речення, у якому пропущено якийсь член, а його можна встановити з речень сумежних або за змістом, зветься неповним.

Приклади: Довго я згадував мандри. Тепер забув уже їх.

Друге речення неповне, бо в ньому пропущений підмет (я), що його можна встановити з попереднього речення

Неповні речення вживаються найчастіше в діалогах.

Наприклад:

— Куди ж ти йдеш? — питає Ох.

— Усвіт-заочі. (Казка про царя Оха).

Тут пропущено в другому реченні підмет і присудок (Я іду).

— Лев, кажуть би, ката піймав...

— Якого?

— Катюгу нашого рудого, що нам просвітку не давав.

У другому реченні (Якого?) пропущені і головні члени і другорядний (кота).

ВПРАВА 21. У наведеному нижче тексті знайти неповні речення і встановити пропущені члени.

I. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знову надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той (Андрій) стоїть. Еге-ге. Таж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію або на Кубань.

II. Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився

на Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинився за ворітьми. (М. Коцюбинський).

III. Що то? — питає Петро.

— Винниця.

— Чия?

— Графова...

— А чий то палац?

— Графів. Німець живе... (П. Мирний).

§ 23. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ (БЕЗПРИСУДКОВІ)

|| Називними реченнями звуться такі речення, у яких зовсім немає присудка.

Наприклад: 1. **Поле. Гай. Синіють луки. Манить погляд небосхил** (Чупр.). 2. **Іде він лісом. Дуб. Сосна. Ялина.** (Тич.). 3. **Південь. Гаряче сонце. Кожен прагне знайти холодок.** 4. **Полк імени Мазепи.**

Як видно з наведених прикладів, називні речення можуть складатись з одного іменника в називному відмінку (**Поле. Гай** і ін.), з іменника і прикметника-означення (**Гаряче сонце**) і з досить поширеної підметової групи (**Полк імени Мазепи**).

Називними реченнями здебільшого є назви книжок, заголовки, назви газет, закладів тощо.

Наприклад: **П'єса «Ясні Зорі». Називні речення. Журнал «Нові Дні». Український Комітет. Пароплав «Україна». Полк імени Дорошенка.**

У літературних творах називні речення мають, крім значення стислості, значення художнє: дають разом картину кількох образів, зіставлення або раптові зміни картин, як у калейдоскопі.

Пам'ятати слід, що називні речення не тільки не мають присудка, а й не потребують його. А навіть більше: в них він і неможливий зовсім. Але зрозумілі й доречні називні речення звичайно на фоні речень з присудками.

ВПРАВА 22. З наведених уривків виписати називні речення.

I. 1. **Птах. Ріка. Зелена вика. Ритми соняшника. День біжить - дзвенить - сміється, перегулюється** (Тич.). 3. **Стук, грюк, тупіт, шаркіт, галас, регіт. Дрижать шибки, обсіпається стеля** (Вин.). 3. **Ніч. Весна. Гримить повінь. На дальньому костюлі горить огонь** (Хв.).

II. 1. Дорога довга. Чагарі, долини. На небі палкому ніде ні хмари. Ми йдемо... 2. Талого снігу платочки сивенькі, дощик дрібненький, холодний вітрець. Проліски в рідкій травиці... 3. Чорна-чорна та глибока ніч... Вітер мчить шалено із півночі, мов тікає від погоні пріч (За Л. Українкою).

ВПРАВА 23. Написати коротенький твір, у якому б були різні зразки називних речень.

§ 24. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ

Речення, у яких немає підмета і визначити його з сумежних речень не можна, зуться безпідметовими.

Приклади: 1. По лісу завило (Шевч.). 2. Нас навіки розділено з тобою (Кул.). 3. Йому не сидиться. 4. Не вчи ледачого молотом, а голодом (Нар.).

У цих реченнях підметів немає, і встановити їх не можна. Навпаки, підмет у кожному з цих речень спотворив би значення.

Не можна бо сказати, наприклад, **не вчи ти ледачого молотом**, бо вживають такого речення зовсім не тоді, коли говорять до другої особи, а коли жадної особи не мають на увазі взагалі, говорячи ніби ні до кого і до всіх.

Тому, що підмета в таких реченнях немає, усі другорядні члени речення групуються навколо присудка, творячи одну групу — присудкову.

ВПРАВА 24. З наведеного уривка виписати безпідметові речення.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами став у лозах, готуючись у далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів... Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній хаті ще блищало світло. Бурлаки посідали на призьбі коло однієї хати, поки не погасло світло, і крадькома через тин та городи прийшли до заїзду. В заїзді все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно й почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

(Ів. Нечуй-Левицький).

§ 25. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ НА -НО, -ТО

1. Наумиху звано старосвітською жінкою (Коц.). 2. Учора до пізньої ночі прокопувано дорогу (Фр.). 3. Уже тайник засипано землею (Грін.). 4. За три дні й хату пошито.

У цих безпідметових реченнях присудками є дієприкметники минулого часу, що в сучасній мові вже не є дієприкметниками, а скорше дієсловами (за значенням) минулого часу, що вживаються спеціально в безпідметових реченнях. Цього типу безпідметових речень аж ніяк не слід ототожнювати з підметовими реченнями, у яких за присудок править дієприкметник, наприклад: **право завойовано — право завойоване, ниву зорано — нива зорана.**

Присудки на **-но, -то** стосуються до живих істот, найчастіше осіб. А присудки, висловлені безособовим дієсловом (в минулому часі вони кінчаються на **-ло**), навпаки, стосуються насамперед до явищ природи.

Наприклад: 1. **Хмарами пів неба замостило.** 2. **Вас іще досі милувало** (Грін.). 3. **Повіяло холодом з півночі.**

Ці присудки завжди вказують на щось невідоме, загадкове; їх уживано віддавна найбільше в народній мові.

Що вони вказують на загадковість предмету, стверджує й те, що їх вживають, хоч і рідше, у стосунку до живих істот чи осіб, але невідомих, наприклад:

У нього снопи забрало (Нар.). **На дворі крикнуло: Указ од кесаря!** (Шевч.).

Увага. Не слід вживати слова **було** при присудках на **-но, -то**, бо самі ці присудки вже означають час минулий. Приклади: **Усю роботу було виконано вчасно — непоправно!** **Треба: Усю роботу виконано вчасно.**

ВПРАВА 25. Скласти безпідметові речення, у яких би були присудками:

знайдено, вбито, порубано, засіяно, замело, зашуміло, вигнано, здобуто, сутеніє, розвидняється.

§ 26. ЗРАЗКИ ІНШИХ ФОРМ ПРИСУДКІВ У БЕЗПІДМЕТОВИХ РЕЧЕННЯХ

- I. 1. **Тяжко, важко в світі жити сироті без роду** (Нар.).
2. **Сумно сидіти самому в хаті.**
3. **Сльозами моря не долить** (Шевч.).
4. **Вовка боятися — в ліс не ходити** (Нар.).

У перших двох реченнях присудками є прислівники в сполучі з дійменниками (**тяжко, важко жити; сумно сидіти**), а в третьому й четвертому присудками є дійменники (=інфінітиви): **не долить, боятися, не ходити**.

II. 1. Треба вже рушати. 2. Жаль мені покидати рідну землю. 3. Волю треба здобути.

Тут присудками є слова типу **жаль шкода, треба, можна, слід** та інші у сполучі з дійменником.

Такі присудки близькі до присудків з помічними дієсловами в сполучі з дійменниками та прислівниками.

Наприклад: 1. Почало нам прояснюватися. 2. Доведеться нам іти пішки. 3. З кожним днем стає тепліше.

Наведені в I і II пунктах приклади — це, так би мовити, теж абсолютно безпідметові речення, тобто такі безпідметові речення, що переробити їх на підметові чи якось уявити підмет у них зовсім не можна.

А є ще й такі безпідметові речення, які можна перетворити на підметові (або утворити їх з підметових), чи бодай уявити підмет.

Ось такі речення:

а) 1. Нам живеться добре — ми живемо добре.

2. Йому сьогодні співається — він сьогодні співає.

Тут спричиняється до безпідметовості частка **-ся**: без неї — речення підметове, з нею — безпідметове.

б) 1. Був урожай — не було врожаю. Гроші є — грошей немає.

2. Зброя знайшлася — не знайшлося зброї.

Тут звичайне підметове речення стає безпідметовим, як тільки додати до присудка частку **не**.

в) 1. Давно про це вже гомонять. У сій річці скарби поховали (Нар.). 2. Везли людей на заслання (Тесл.).

У цих безпідметових реченнях присудками є особові дієслова, як і в звичайних підметових реченнях. Уявити чи підставити підмет тут порівняно легко, але лише теоретично. Справді ж ці речення слід вважати за безпідметові, бо вони стосуються не до конкретних осіб, а мають загальне значення.

ВПРАВА 26. Виписати з наведеного тут тексту безпідметові речення. Присудки підкреслити і пояснити.

1. Де не візьмись вихор та буря. Ухопило одну дочку Оленку та й понесло. А то змій ухопив та поніс (Нар.).

2. Порвати б сітку мук дрібних, втекти б від галасу людського, до скель задумливо-ніжних (Ол.). 3. Гомонять, що я сирітка. 4. Спать мені не хочеться, і сон мене не бере (Нар.). 5. Час додому, час, час і пора: буде мене мати бити, та нікому боронити (Нар.). 6. Доведеться й свині глянути вгору, як будуть смалити (Нар.). 7. Бере, бере вовк, та й вовка візьме (Нар.). 8. Козака несуть і коня ведуть (Нар.). 9. Підеш — не вернешся (Нар.). 10. Земля вже була, як порох, суха, а дощу все нема. 11. Якби з ким сісти, хліба з'їсти, промовить слово, то воно б хоч і якнебудь на сім світі, а все б таки якимось жилось (Шевч.). 12. Скільки не лежи, а вставати треба.

УВАГА ДО БЕЗПІДМЕТОВИХ РЕЧЕНЬ

Не всяке дієслово може бути присудком у безпідметовому реченні. Тому треба вважати за невідповідні до норм нашої літературної мови такі, наприклад, звороти:

1. На току пшеницю молотиться.
2. Не таку невістку ждалося батькові (П. Мирн.).
3. Учора ходилося до лісу і т. ін.

Найбільш поширене вживання речень такого типу в західноукраїнських говірках (не в літературі).

Не тільки хибною, а й шкідливою є тенденція впровадити абсолютно чужі духові нашої мови безпідметові звороти на зразок таких:

Нами закидано яму, мною написано статтю, учителями проведено мобілізацію коштів і т. д.

Тут може бути: Ми закидали яму, я написав статтю і т. д., бо орудний відмінок слова, що означає дійову особу, у нашій мові взагалі, де тільки можна, оминається.

РЕЧЕННЯ З ОДНОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 27. ОДНОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Йому пригадалися зелені **ниви**, цвітисті **луги**, сиві **воли**, чисто побілені **хатки** і розкішні **садки**... (Фр.). 2. Він (Андрій) раз-у-раз **бігав** на руїни, щось **обмірковував**, **обраховував** (Коц.). 3. Микола на той час забув і **Вербівку** і **Немидору**, і свою хату, і свого страшного **пана** (Неч.).

4. Дзвінко, гірко, дрібно, чисто соловейко виграс (Тич.).
5. По двору ходили сизі, білі, рябі та червоні голуби.

Усі підкреслені слова в наведених реченнях є однорядні члени речення. При чому, в першому однорядними є підмети, у другому присудки, у третьому — додатки, в четвертому — обставини, у п'ятому — означення.

Отже однорядними можуть бути всі члени речення.

Члени речення є однорядні, якщо вони відповідають на одно питання і відносяться до одного слова в реченні. Наприклад, у першому реченні є кілька підметів, які відповідають на питання *що?* і відносяться до одного присудка — **пригадалися**; у п'ятому реченні усі означення відповідають на питання *які?* і відносяться до одного слова — **голуби**.

|| Члени речення, що відповідають на одне питання і відносяться до одного слова в реченні, зветься однорядними.

Зв'язок між однорядними членами речення визначається інтонацією, властивою при перелічуванні або протиставленні, а граматично однорядні члени речення одно від одного не залежні. Цей зв'язок між ними називається сурядним (незалежним).

Примітка: Підрядний зв'язок є між парами членів речення всіх розрядів — при згоді, керуванні, приляганні.

Однорядні члени речення можуть бути непоширені і поширені. Наприклад:

1. **В хмарі, в мариві, в диму** чорну бучу підніму (Чупр.).

Тут маємо непоширені однорядні члени речення.

2. **Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рястом, барвінком укрила** (Шевч.).

Тут маємо однорядні члени речення поширені: кожен однорядний присудок, крім першого — **встала**, має при собі залежні слова.

Примітка: Прийменники і сполучники, що можуть бути при однорядних членах, не є члени речення. Тому від наявності їх однорядний член речення не стає поширеним.

ВПРАВА 27. Переписуючи, підкреслити однорядні члени речення.

Тебе взиваємо, правдивого Бога... Не зсилай на нас ні турбот, ні голоду, ні нагальної смерти, огню, потопи, щоб не відпали від віри нетверді вірою. Мало нас карай, багато милуй, мало рани, а милосердно лікуй; мало смути, скоро звесели, бо не може наша душа довго стерпіти Твого гніву, як стеблина вогню. Вкороти свій гнів, умилосердися, бо Твоя є сила милувати й спасати. Тому й продовжи ласку Твою для людей Твоїх: прожени ворогів, побори країни, вкороти голод, наших володарів роби пострахом для сусідніх країв, посели городи, церкву свою розбудуй, своє добро збережи, мужчин, жінок і молодців спаси. Всіх, що в роботі, в полоні, на засланні, в дорозі, у плавбі, в темницях, в голоді, і спразі, і наготі — всіх помилуй, усіх потіш, усіх взрадуй, зсилаючи їм радість тілесну і душевну.

(»Похвала«, Митрополит Іларіон).

ВПРАВА 28. Списати. Однорядні члени речення підкреслити і позначувати над ними, які саме члени речення є однорядні (підмет — підм., присудок — присуд., додаток — дод., обставина — обст., означення — озн.).

І. Кобзарі нам розказали про війни, про чвари, про тяжке лихоліття, про лютії кари (Шевч.). Над селами, над нивами лугами і долинами велика хмара йшла (Гл.). Над полями, над яругами дощ летить, позолоченими смугами, нитками, сітками миготить (Чупр.). Вії стуляє знемога, нижуться перли сліз, мріє Чумацька Дорога, Волосожар і Віз (Вор.). Нумо ж запалимо серце знечулее полум'ям пориву й зваг: в щастя обернемо наше милулее, повне образ і зневаг (Черкас.).

II.

РАНО-ВРАНЦІ

Зайнялися гори. В золоті каміння,
В полум'ї граніти і в диму гаї,
А на хмарах грає соняшне проміння,
Грає і дарує усміхи свої.
І проснулись хмари, і всміхнулись світу,
І всміхнулись небу, морю і землі...
І знялися легко з усміхом привіту,
І поволі зникли і розтали в млі...

Виплило і сонце, все — любов і ласка.
Обняло всю землю сяйвом і теплом...
І, здавалось, щастя, чарівне, як казка,
Має над землею райдужним крилом.

О. Олесь

§ 28. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРЯДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

КОМА

I. Після кожного однорядного члена, поширеного чи непоширеного, ставиться кома, якщо їх не з'єднує сполучник. Не ставиться, звичайно, кома після останнього однорядного члена.

Приклади: 1. Сумує, квилить, плаче рано в Путивліграді Ярославна (Шевч.). 2. І співав він пісню... про озера сині, про красу степів, про велике сонце, про вітри і хмари (Ол.).

II. Кома не ставиться, якщо між двома однорядними членами вжито один раз сполучник, еднальний або розділовий.

Приклади: 1. Рече та стогне Дніпр широкий. (Шевч.). 2. Довго дививсь я на море і плакав в журбі нерозважній... (Черн.). 3. Василько хробачка вигребе або метелика вловить (Вовч.). 4. Вони стали й гадають: іти пішки чи поїзда зачекати.

III. Якщо сполучники повторюються разом із однорядними членами, кома ставиться так, як і тоді, коли сполучників немає.

Приклади: 1. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і землю, і море (Шевч.). 2. Галя або шие, або й собі пряде на прядці (Мирн.). 3. Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу (Шевч.). 4. Дощ то перестане, то знову почне накрапати. . .

IV. Якщо перший або кілька однорядних членів не мають при собі сполучника і, а при решті однорядних членів цей сполучник повторюється, то кома ставиться після всіх без винятку однорядних членів речення (розуміється, крім останнього).

Наприклад: Минає рік, і другий, і третій. (Вовч.).

Примітка: 1. Якщо сполучники **і, й, та (й), або, чи** в'єднують однорядні члени речення попарно, то й кома ставиться після кожної пари.

Наприклад: **Осміхаються неводи й канати, стара парусина й поплавки, вудлища й весла** (Коц.).

Примітка: 2. Якщо сполучник **і** повторюється лише двічі, кома або ставиться, або не ставиться. На-

приклад: **І небо, і земля — усе одпочива. І небо і земля — усе одпочива** (Гул.).

V. Перед протиставними сполучниками — **а, але, та** (в значенні **але**), **проте, зате** — кома завжди ставиться.

Приклади: 1. **Червоні круглолиций, горить, а не сяє** (Шевч.). 2. **Він говорить тихо, але виразно.** 3. **Зимове сонце світить, та не гріє.**

ВПРАВА 29. Списати і розставити, де треба, коми при однорядних членах.

1. Нехай це зробить він або хто інший (Грін.). 2. Або здобути або дома не бути (Нар.). 3. Через хвили нещастя і неволі мимо бур пересудів обмов попливем до країни святої, де братерство і згода й любов (Фр.). 4. Реве стогне хуртовина котить верне полем (Шевч.). 5. Нимидора розпитувала про його на ярмарках ходила по сахарнях (Неч.). 6. І вам згадається садок високий ганок летючі зорі тиха літня ніч розмови наші співи й на останок уривчаста палка завзята річ (Укр.). 7. Маланка вічно крутилась думкою навколо тієї події розпитувала людей снувала надії (Коц.). 8. А шлях не спить: то той стрінеться то інший то возом їде то їде (Вовч.). 9. А навкруги лунали музики дудніли бубни і полошили пізню тишу пісні (Коц.). 10. Прилетіли з ірію дикі гуси і качки шпаки і ластівки журавлі і зозулі.

ДВОКРАПКА І РИСКА (—)

Якщо в реченні з однорядними членами є так звані узагальнювальні слова, то між однорядними членами і цими узагальнювальними словами ставиться двокрапка або риска.

ДВОКРАПКА

1. **Усе блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь** (Коц.). 2. **Вони всіяко підсту-**

пали до Івана: і щирістю, і насмішками, і жартом, і насправду (Фр.). 3. У темній лісі зібрався всякий звір: вовки, лисиці з ховраками, зайці дурні, шкідливий тхір (Гл.).

Тут маємо такі узагальнювальні слова: **усе** — у першому реченні; **всіляко** — у другому; **всякий звір** — у третьому.

Двокрапка ставиться і перед однорядними членами після слів **а саме**, як от. Наприклад: **Дехто з учнів уже був коло школи, а саме: Іван Бондар, Пилип Сиваш, Андрій Вовк, Петро Брик та ін.**

|| Двокрапка ставиться перед однорядними членами після узагальнювальних слів.

РИСКА

1. Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все це було йому знайоме, промовляло до його (Коц.). 2. І над водою, і над гаєм — кругом, як в усі, все мовчить (Шевч.). 3. Гладка, лакована підлога, мальовані стіни, круглий столик з горіхового дерева, комод і писемне бюро — ось що передусім насувалося оку (Фр.).

Узагальнювальні слова тут такі: **все** — у першому реченні; **кругом** — у другому; **ось що** — у третьому.

|| Риска ставиться після однорядних членів перед узагальнюваними словами.

ВПРАВА 30. Списати і розставити відповідні знаки (коми, двокрапки, риски).

1. І небо і земля усе одпочива (Гул.). 2. Все змішалось в одну мить і злилось до купи і земля й море (Неч.). 3. Ах, як усього багато неба сонця веселої зелені (Коц.). 4. На будинках на деревах на парканах всюди червоний відблеск (Вовч.). 5. Її широко розкриті темні очі її голос вид усе так нагадувало Нимидору (Неч.). 6. Дожидали удосвіта і ранком і вдень і ввечорі й опівночі усе дожидали (Вовч.). 7. Тепер уже не одна тісна хата з сіньми а цілі три одна для матері друга для себе а через сїни світлиця для гостей (Мирн.). 8. Поштові дзвінки валування собак грубі лайки і крики все це пропливло, як жмари на літнім небі (Коц.). 9. Він бачив її скрізь і в прозорій як скло і як скло дзвінкій хвилі і в гарячому блискучому на сонці камені (Коц.). 10. Україна

має вихід до трьох морів а саме Чорного Озівського та Каспійського.

§ 29. ОЗНАЧЕННЯ ОДНОРЯДНІ І НЕОДНОРЯДНІ

I. 1. В Україні є шпилькові, мішані та листяні ліси. 2. Це було за старих, княжих часів. 3. Він був гарний на лиці, ставний такий (Вовч.).

Означення тут однорядні. У першому реченні вони відносяться до окремих предметів кожне (різні ліси); у другому реченні означення княжих уточнює, конкретизує перше означення (старих); у третьому реченні обидва означення характеризують один предмет з одного боку (з боку вроди) різними прикметами, які одна одну доповнюють. Між цими однорядними означеннями можливі сполучники: шпилькові і мішані, мішані і листяні; старі, або княжі (часи), старі, тобто княжі (часи); і гарний (на лиці), і ставний (фігурою).

Читаються вони з інтонацією однорядних членів, тобто з певними павзами.

II. 1. Твердий безостий колос б'є по руках (Коц.). 2. В саду похилилася квітка осіння на ніжнім високім стеблі (Чупр.). 3. Була чудова майова ніч (Коц.).

Тут означення не однорядні. Вони характеризують один предмет з різних боків, тобто вказують на різнорідні ознаки: чудова — з боку якості, майова — щодо пори року; ніжнім — з боку якості, високім — з боку розміру. Між цими означеннями павзи були б недоречні, як неможливі і сполучники. Не можна бо сказати, наприклад: чудова і майова, чудова або майова, чудова, тобто майова (ніч); чи твердий або безостий (колос).

Кома після неоднорядних означень не ставиться.

Примітка: Означення неоднорядні відокремлюються комами, якщо їх при означуваному слові є ціла низка, особливо тоді, як стоять вони після означуваного слова. Наприклад: **Я спала сном камінним у печері глибокій, чорній, вогкій та холодній.** (Укр.).

ВПРАВА 31. Списати і розставити потрібні знаки.

I. 1. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні. 2. Гострий колочий смішок ворухиться в Хоминих грудях. 3. Блідий пахучий напій півився у склянці. 4. Вона була з гір з

далекого гірського села. 5. Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік. 6. Чорна пухка земля дихала вогкістю (Коц.).

II. 1. Казарми були довгі обідрані з оббитими дощем стінами (За Неч.). 2. Одна старіша висока струнка в очіпку енергійне обличчя сірі очі в чорних віночках (Вас.). 3. Затремтіло щось людське м'яке в старім серці пророка (Фр.). 4. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було пізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілося, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю (Неч.).

§ 30. ЧИСЛО І РІД ПРИСУДКА ПРИ ОДНОРЯДНИХ ПІДМЕТАХ

1. Присудок має форму множини, якщо однорядні підмети стоять перед ним.

Наприклад: **Шевченко, Леся Українка і Франко** піднесли нашу поезію до найбільших висот.

2. Присудок може мати форму однини, якщо однорядні підмети стоять після нього.

Наприклад: **Тоді** знайшлася його жінка й дочка (Вовч.).

3. Рід присудка залежить від роду першого однорядного підмета (число також).

Наприклад: **1. У нього** промайнуло в голові і дитинство, і дитячі роки на шаланді, і неосяжний простір моря (Янов.).
2. У снігу стояли сани й авто.

ПОВТОРНІ ВПРАВИ

ВПРАВА 32. Списуючи, поставити потрібні знаки.

1. **Живе** Олеся і рік і другий і третій і четвертий (Вовч.).

2. Далі за Десятинною церквою містилися численні майстерні ювелірні ганчарні а також майстерні, в яких виробляли скляні браслети обробляли шифер мармур слонову кістку кахлі держак для мечів дитячі іграшки тощо.

3. Бджоли-робітниця якось таємничо шепочуть поміж собою якось підозріло похитують головками якось зловіщо стрижуть своїми щипчиками та пручаються своїми лапками

(Фр.). 4. Мене спиняє біла піна гречок запашна легка наче збита крилами бджіл (Коц.). 5. Із жмари тихо виступають обрив високий гай байрак (Шевч.). 6. Ліси поля і луки усе зазеленіло.

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

§ 31. ЗВЕРТАННЯ

|| Слово, що означає назву особи чи якогось предмета, до якого звертаються, зветься звертанням.

Приклади: 1. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата (Шевч.). 2. Неси ж мене, коню, по чистому полю (Фр.). 3. Ой, заграй, синесеньке море, та під тими байдаками (Шевч.).

Звертання тут такі: **брати** — у першому реченні, **коню** — у другому, **море** — у третьому.

Звертання, разом із залежними від нього словами, виділяється в реченні комами. Якщо звертання вимовляється з великим піднесенням голосу, тоді ставлять після нього знак оклику.

Править за звертання, звичайно, іменник, але може бути й прикметник чи інше слово, вжите в значенні іменника.

Наприклад: 1. **Спи ж, мій малесенький, пізній бо час.** (Укр.). 2. **Перший й, вийти з колони!**

У першому реченні звертанням є прикметник **малесенький**, а в другому порядковий числівник **перший** (обидва ці слова виступають тут у значенні іменників).

ВПРАВА 33. Списуючи, підкреслити звертання і поставити при них коми.

I. 1. Боже великий єдиний нам Україну храни (Молитва за Україну). 2. До тебе Україно наша бездольная мати струна моя перша озветься (Укр.). 3. Котиш ти Дніпре хвили аж до моря (Шевч.). 4. Колись мій синку ми тії могили трупом начиняли, колись мій синку ми в тії могили злих ворогів, було, спати клали (Метл.). 5. Ти любиш брате Русь, як дім воли корови, — я ж не люблю її з надмірної любови (Фр.). 6. Кохайтеся чорнобриві та не з москалями (Шевч.).

II. Ой мовчав я браття
Словом не озвався,

Поки батько український
Піснею впивався.
Чи до віку браття
Будемо мовчати?
Благословіть мені кобзу
Німую узяти!
Підтягну я струни
На голос високий,
Не сумуй Тарасе батьку
В могилі глибокій.

(П. Куліш).

§ 32. ВСТАВНІ СЛОВА І РЕЧЕННЯ

I. Вставні слова — це такі слова чи словосполучення, що стоять у реченні поза граматичним зв'язком. Через них звичайно виявляє своє ставлення до речення той, хто говорить.

Наприклад: 1. **І чули нас, здається, скелі** (Ол.). 2. **В них, видно, жуки в голові** (Гл.). 3. **І тут, як на сміх, засяяло сонце над трупами їх** (Ол.). 4. **Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер** (Фр.).

Вставні слова на письмі виділяються комами. У вимові вставні слова виділяються пониженням тону і трохи прискореним темпом.

Вставні речення здебільшого виділяються рисками або дужками.

Наприклад: 1. **А Ярема — страшно глянуть — по три, по чотири так і кладе** (Шевч.). 2. **Селяни з Костівки (так звалась та слобода, де Гайденки жили) знали Демида** (Грін.).

II. Ті ж самі слова, що в одному реченні є вставні, в іншому можуть бути членами, тобто не вставними.

- Наприклад: 1. **Нам було видно далекі гори.**
1. **У них, видно, жуки в голові**
2. **Мені здається, що вже світас.**
2. **І чули нас, здається, скелі.**

ВПРАВА 34. Списуючи, підкреслити вставні слова і речення. Пояснити, які частини мови є вставними словами.

1. **А під лісом край дороги, либонь, курінь мріє** (Шевч.).
2. **Прийшлося сусідові, мовляв, хоч сядь та й плач** (Греб.).

3. Ви десь, мабуть, не з наших сіл (Тич.). 4. Ходім, кажу, Уласович, на твою криницю подивитись (Шевч.). 5. Коли це вночі (спимо ми) щось у вікно — стук (Коц.). 6. Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині (Шевч.). 7. Така, бач, є у неї сила (Гл.). 8. Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала (Вовч.). 9. Сестра мала, видимо, цікаву роботу (Коц.). 10. Поїзд мав прийти нині вчасно, а він, навпаки, дуже запізнився. 11. Пшениця не вродила тому, що землю не угноєно, поперше, а дощу не було цілу весну, подруге.

ВПРАВА 35. Списати і поставити потрібні знаки.

1. Уродись кажуть та і вдайся... Було мене і б'ють бо-дай не згадують! не здержу серця, заплачу, а роздумаюсь трохи — сміюся (Вовч.). 2. Махове колесо закрутилось в такому шаленому льоті, що здавалось підхопить з собою й машину (Коц.). 3. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як і своя власна (Коц.). 4. А Україна знай горить (Шевч.). 5. До Володимира в Києві було треба думати чимало християн. 6. Єсть у мене щирий батько рідного немає дасть він мені раду з вами (Шевч.). 7. Гафійці здавалось, що то він про неї говорить (Коц.). 8. Здавалось вербовий пень витяг із землі своє коріння та причалав між люди (Коц.). 9. Уже він хотів повернутися поза хатою до дверей, коли це уздрілось йому, немов щось мелькнуло (Мир.). 10. Вже смеркало який тепер день повечеряли ми, світло горить (Коц.). 11. Теплий кожух, тільки шкода не на мене шитий (Шевч.). 12. Шкода його дождити не прийде (Вовч.).

§ 33. ТАК і НІ В РЕЧЕННІ

Стверджувальне **так** і заперечне **ні**, що в реченні стоять ніби окремо, не пов'язуючись із жадним словом, виділяються комою.

Приклади: 1. **Так, я з ним був.**

2. **Ні, в гості вовк не забіжить** (Гл.).

3. **Чіпка, як його звали, не такий, ні** (Мирн.).

4. **Цього я не зроблю, ні, не бійтесь.**

Після **так** і **ні**, що вимовляються з піднесеною інтонацією, може бути й знак оклику.

§ 34. ВИГУКИ В РЕЧЕННІ

Вигуки від інших членів речення відокремлюються комами. Після вигуків, що їх вимовляємо з піднесеною інтонацією, ставимо знак оклику, а далі слово можна писати з великої літери.

Приклади: 1. **Ой, на горі та жінці жнуть** (Нар.). 2. **О, не забуду я тих днів** (Укр.). 3. **Гей, де ви? Вставайте, батьки України, сумує будинок за вами** (Кон.). 4. **Ех! якби то... Та що й казати** (Шевч.).

Вигуки **о** і **ой**, що стоять безпосередньо перед звертанням, не відокремлюються комою. Наприклад:

О земле, велетнів роди! (Тич.).

О краю рідний!

ВПРАВА 36. Списати і розставити потрібні знаки (кому, знак оклику).

1. Ні так воно дійсно єсть, як вони тобі сказали... (Вовч.).
2. Ой на балі весела музиченька грає (Укр.).
3. Ні я кажу, що в Вільшаній (Шевч.).
4. Ой понесли конвалію у високу залю (Укр.). Гов Лукашу гов го-го-го-го. А де ти? (Укр.).
- 6) Так і пиши. Ні логано (Шевч.).
- 7) Овва гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур (Кул.).
- 8) Ах сонце чому ти раніш не зійшло? (Ол.).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 35. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Складне речення може мати в собі два або й більше простих речень. Прості речення пов'язуються в складному реченні з допомогою сполучників або лише інтонацією.

Наприклад:

І. Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ (Вас.). **У Криму вже сади відцвіли, а в Києві ще сніг лежить.** Астронавт повідомив, що він почуває себе добре.

2. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє (Шевч.). **Пригріло сонце, повіяв теплий вітер з півдня, зазеленіла травка на горбках.**

У першій групі прикладів прості речення в кожному

складному реченні пов'язані з допомогою сполучників; це сполучниковий зв'язок. У другій — сполучників немає, отже пов'язуються прості речення в одно складне самою інтонацією; це зв'язок безсполучниковий. У вимові інтонацією пов'язуються як безсполучникові, так і сполучникові складні речення.

Зв'язок між простими реченнями, що входять до складу складного речення, буває сурядний або підрядний.

|| Складне речення, у якому прості речення пов'язуються між собою як рівнорядні і не залежать одне від одного, зветься складносурядним.

Наприклад: Висипали запорожці, лиман човни вкрили (Шевч.). Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись (Коц.). Поїзд відійшов, і кондуктор позачиняв усі вікна.

|| Складне речення, у якому одне просте речення залежить від другого, зветься складнопідрядним.

Наприклад: Добре пам'ятаю, як ми раз сиділи у нього в садку (Стеф.). Де сядемо на відпочинок, там і пообідаємо.

У першому прикладі друге просте речення залежить від першого, а в другому — перше залежить від другого. Отже, це речення складається з одного незалежного простого речення і одного залежного. Таке незалежне речення зветься г о л о в н и м, а залежне — п і д р я д н и м.

Але складнопідрядне речення може мати при одному головному реченні два або й більше підрядних речень.

Наприклад: Де живе наш знайомий, ми довідалися аж тоді, коли прочитали його листа.

Тут при одному головному реченні — „ми довідалися аж тоді” — маємо два підрядних: „де живе наш знайомий” і „коли прочитали його листа”.

ВПРАВА 37. Виписати з тексту спершу всі складносурядні речення, а потім складнопідрядні. У складнопідрядних реченнях підкреслити підрядні речення.

І. 1. Як нажали копу, то спочивали. Коли місяць заходив, то лягали спати коло дітей (За В. Стефаником). 2. На нивах, як те військо побите, темніють снопи. Там стеляться довгими рядами покоси, і подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці. Затремтіло сонне повітря, і зграї

срібних звуків полетіли яром (За Ст. Васильченком).
3. Хтось мухам раз сказав, що на чужині краще жити (Гліб).
4. А сонце палить, над колоссям срібними нитками мерехтить мариво, сірі кібчики сидять на порваних телеграфних дротах і безжурно причепурюють себе дзьобочками (Позич.).

II. 5. Поки сонце зійде, роса очі виїсть. 6. Не кажи гоп, поки не перескочиш. 7. Як захоче, то й на гору скочить. Око бачить далеко, а розум — ще даліше. 8. Книга вчить, як на світі жити. 9. Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить. 10. Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже (Нар.).

§ 36. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ ІЗ СПОЛУЧНИКАМИ

Прості речення, що входять до складносурядного речення, пов'язуються між собою тими самими сполучниками, що й однорядні члени речення, а саме:

- 1) єднальними — і, й, та, та й, ні — ні, ані — ані;
- 2) розділовими — або, або — або, чи, чи — чи, то — то, хоч — хоч, чи то — чи то, не то — не то;
- 3) протиставними — але, та, а, проте, зате, тим часом, так, тільки, лише, однак, ж.

Наприклад: Річки шуміли, і сонце всіх вітало (О. Олесь).
То вискочить гвіздок, то паля тріснула, то заставку розбило, а далі і знесло млинок (Греб.).
Дочка вечерять подає, а мати хоче научати, так соловейко не дає (Шевч.).

Після кожного простого речення, що входить до складносурядного речення, ставиться кома.

Наприклад: **Коротка та літня нічка була, і сон був короткий** (Укр.).
Недалечко одної купки полтавців хтось розіклав огонь, і коло його сидять поважні дядьки (Вин.).
Сичі в гаю перекликались, та ясень раз-у-раз скрипів (Шевч.).

Довгі сурядні речення, а надто ті, що мають у собі вже коми чи інші знаки, можна відокремлювати одне від одного середником.

Наприклад: **Тільки то там, то там синіє сон, та жовтіє горицвіт, по садах цвітуть голубенькі проліски; і вишеньки, і черешеньки, і груші, і яблуні окинуться пахучим біленьким цвітом** (Греб.).

Коли друге сурядне речення протиставляється першому чи вимовляється з інтонацією раптової зміни, несподіванки тощо, то перед ним можна вживати довгу риску або й кому з рискою.

Наприклад: **Ось повела вона очима — і зараз музики заграли і хвилю морську заглушили** (Дн.).

Якщо два сурядні речення з еднальним сполучником і або та (і) не розмежовуються павзою, то між ними можна не ставити ніякого розділового знаку.

Наприклад: **На припічку горів трусок і кипіло горнятко** (Коц.).

ВПРАВА 38. Переписати і підкреслити еднальні сполучники однією рисою, протиставні двома, а розділові хвилястою.

1. Потом хліб селянка заробляє, в праці тратить цілі дні свої, затеж хоч волю серце має, так затеж хоч ніч уся — її (Дн.). 2. На панщину мене не кликали, тільки в зиму на панів одпрядала. Хведір одбував свої дні, а я дома скільки мога працювала (Барв.). 3. Вибирати ягоди мені нарешті наскучує, і я, як ведмідь, починаю збирати їх губою просто з кущів. Їх дуже багато, і вони подостигали (Груш.). 4. Учора кинулась на мене ряба корова і мало-мало не розпаначала мене, та де не взявся Сірко та й загавкав на неї і одігнав (Кроп.). 5. Його називали Банатом, властиве ж ім'я його було Гриць (Март.). Мати ж і встають уже, та й Степанида коло їх ночує (Стар.). 7. Я йду дорогою, а пішоходом іде дівчина якась (Тесл.). 8. Вернулася й зозуленька, вернули й соколи, лиш братчик мій не вернеться ніколи, ніколи (Федьк.). 9. Незабаром вона опинилася коло жінки, та разом обидві й пішли у двір (Мири.). 10. Нема в цих рядах жадної хрещеної душі, хіба жидівська наймичка, або хто ночує (Свид.). 11. Густі хмари замазали небо, ні місяця не видно, ні зорі не блищать (Мири.). 12. Вони спинить хотіли рух, але ми линею, линею, линею (Чум.). 13. Коня кують, а жаба ногу підставляє (Нар.). 14. Тужить, розливається голос дівчини, й лунає, розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака (Вас.).

ВПРАВА 39. Переписати й поставити, де треба, пропущені розділові знаки.

1. Місяць освітлював стаєньку через двері і баба бачила кожен рух корови (Стеф.). 2. Знов тихо стало і тільки

чути було пахкання файки¹⁾ в зубах діда Панька та жалібне хлипання обдертого чоловіка (Фр.). 3. Инде тирса з осокою в яру чорніє під горою та дикий інколи казах тихенько виїде на гору на тім захилім верблюді (Шевч.). 4. А туман, неначе ворог, закриває море і хмароньку рожевую і тьму за собою розстилає туман сизий і тьмою німою оповие тобі душу й не знаєш, де дітись (Шевч.). 5. Десь грають на басолі і її згуки подібні до грудного низького жіночого голосу (Вин.). 6. У неї тіло тремтіло й самовар у руках тіпався (Мирн.). 7. Не цвітуть квітки зимою і дерева не шумлять... (Ол.).

§ 37. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Безсполучникові складносурядні речення можуть мати еднальне або протиставне значення.

Наприклад: **Одні стояли громадками коло дзвіниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків (Фр.). Не русалонька блукає — то дівчина ходить (Шевч.).**

При протиставному значенні на межі сурядних речень ставиться риска, а іноді кома з рискою; при еднальному значенні звичайно ставиться кома, але можливі також середник або риска при тих же умовах, що і в сполучниковому складносурядному реченні.

Наприклад: **Розбився вал, утихла буря — більш валів не стало (Укр.). Прокидалось усе та цвіло навкруги; синій пролісок вився з-під снігу; розлилася вода, поїняла береги, з гуком шумним проносило кригу (Граб.).**

ВПРАВА 40. Переписати і визначити характер зв'язку безсполучникових складносурядних речень (протиставний чи еднальний зв'язок).

1. Б'ють пороги; місяць сходить, як і перше сходив; нема Січі, пропав і той, хто всім верховодив (Шевч.). 2. Ой, чи ти знаєш, у якому горі не плачуть очі — серце умліває? (Кравч.). 3. Стояли, думали, дивились — ніхто на поміч не прийшов (Ол.). 4. Над степом вітер віє, сяє сонце, землю гріє, ходять — грають на корені хвилі золота ясні (Черн.). 5. Плине сонце над Ореллю і в воді її горить; вітер тирсу

¹⁾ Файка — люлька.

колихає, з дерезою гомонить (Щог.). 6. Парубки гратимуть у довгої лози, у тарана; дівчата — у ворона, у гусей (Кроп.). 7. На той крик позбігалися зо всіх сторін слуги, вилетіла десь з гущин перелякана бонна, вибіг з покоїв пан, поспішив щосила опорошений від млинка економ (Кобр.).

ВПРАВА 41. Переписати і поставити пропущені розділові знаки.

1. Реве та стогне Дніпр широкий сердитий вітер завива додолу верби гне високі горами хвилю підійма (Шевч.). 2. Ревнула гармата прокинулись ляшки-панки нікуди тікати. 3. Інгул щозиму замерзає Богун не встане загатить шляхетським трупом (Шевч.). 4. Розбився вал утихла буря більш валів не стало (Укр.). 5. Жінки начиння миють у потоці бряжчать мідяні кухлі грають іскри від сонця на червоній мокрій глині (Укр.). 6. По городах все сохло хліба на полі не росли по шляхах носились цілі жмари куряви (Коц.). 7. Задзвенів несамовито дзвінок з'явилися вогні забігали люди... (Пч.). 8. Проминув тиждень ніхто не нагадував про те, що було (Грін.).

§ 38. СПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Підрядні речення звичайно пояснюють якийнебудь член головного речення; тоді вони відповідають на запитання, яке впливає з цього члена речення.

Наприклад: **А там настане мить, коли він до бою зможе приступити.** Підрядне речення, що починається зі сполучного слова **коли**, пояснює член головного речення **мить**, відповідаючи на запитання **яка мить?**

Залежно від характеру запитання ці речення поділяються на підметові, присудкові, додаткові, означальні і обставинні.

Крім того, у певних випадках підрядні речення стосуються до всього головного речення в цілому; тоді вони не відповідають на запитання і через це звуться відносно-незалежними, наприклад: **Увесь народ щез, так що ні по хатах, ні по вулицях нема нікогісінько** (Кв.).

Як звичайні підрядні речення, так і відносно-незалежні підрядні речення можуть бути зв'язані з головним сполучниками або сполучними словами.

Сполучними словами називаються ті слова, які правлять за сполучники, але водночас зберігають значення й

займенника **що, хто, який, чий, котрий, скільки**) або прислівника (**де, куди, звідки, коли, як**). Сполучні слова не тільки сполучають підрядне речення з головним, вони також виступають у підрядному реченні як повнозначні члени речення, наприклад:

що — сполучник

Не знав старий, що письменні люди тії речі прочитають (Шевч.).

що — сполучне слово:

Соняшне проміння грає усякими красками, що незаметно зливаються в одне чудове сяєво (Чер.).

Підрядне речення часто стоїть не тільки після головного речення, а й перед ним або в середині його.

Наприклад: **Як спогляне добре око на голову сиву, закликають люди старця у хату щасливу** (Кул.). **Той самий осавула, що колись приходив за Василем, раз зайшов до Ганни в хату** (Неч.).

Сполучники і сполучні слова звичайно стоять у підрядному реченні. У головному реченні сполучникові може відповідати так званий **в і д п о в і д н и к**. Відповідниками найчастіше бувають такі слова із вказівним значенням: **той** (той і); **та** (та й), **те** (те й); **то** (то й); **такий** (такий і), **така** (така й), **таке** (таке й); **там** (там і), **тоді** (тоді й), **туди** (туди й), **так** (так і), **доти** (доти й), **тому** (тому й), **звідти** та ін. Відповідники, як і сполучні слова, можуть бути в будь-якому відмінку, якщо це відмінювані слова.

Наприклад: **Що минуло, те вже не вернеться** (Укр.). **Який Сава, така й слава**. **Звідки вітер, звідти й дощ** (Нар.). **Питай тільки того, хто знає**. **Як не зробиш, то й грошей не дам**. **Читай доти, поки все зрозумієш**. **Тоді приходь, коли тебе покличуть**.

Примітка: Але досить часто те саме можна висловити і без відповідників. Наприклад: **Читай, поки все зрозумієш**. **Приходь, коли тебе покличуть**.

Між головним і сполучниковим підрядним реченням ставиться кома.

ВПРАВА 42. Переписати уривок, підкреслити однією рисою сполучники, а двома — сполучні слова. Відповідники підкреслити хвилястою лінією.

1. Чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна та

зовсім і не надсильна праця — все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хвороб. Зате частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут. Але в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. »Життя лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягарем, а хісна¹⁾ не приносить їм ніякого, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене, Боже, щоб я колибудь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий²⁾, хоч і заслужений хліб!«. Ті слова — то була провідна, золота нитка в житті Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього — громади. Громада — то був його світ, то була ціль його життя. Видячи³⁾, що ведмідь та дикі⁴⁾ часто калічать худобу й людей у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчитися лічити⁵⁾ рани.

2. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до Скитських монахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у преків і читав там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лічити рани і брався навчити своєї штуки кожного, хто проживе з ним рік у добрій злагоді і покажеться йому чоловіком щирого серця й чистої душі.

І. Франко.

§ 39. ДОДАТКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Додаткові підрядні речення відповідають на запитання непрямих відмінків. Вони пояснюють звичайно присудок головного речення або якийнебудь член головного речення, висловлений дійменником, і стоять найчастіше після головного речення. Основні сполучники і сполучні слова додаткових підрядних речень такі: **що, як, хто, щоб, ніби, нібито, чи**; можуть використовуватися також усі питальні займенники і прислівники.

¹⁾ Хосен — користь.

²⁾ Ласкавий — з ласки даний.

³⁾ Видячи — бачачи.

⁴⁾ Дикі — дикий кабан.

⁵⁾ Лічити — лікувати.

Наприклад: **Як у тумані блуджу, не отямлюсь від сну; що зі мною таке, не збагну, не збагну!..** (Вор).. **Я бачив, як вітер березку зломив** (Олександрів).

ВПРАВА 43. Переписати й поставити пропущені розділові знаки.

1. Панько почув як щось штовхнуло його в груди й ки- нуло навзгак (Грін.). 2. Він знав що на дворі не знайде ні патичка ні трісочки (Борд.). 3. Ану нехай і я почую яку там пісню ти вдереш (Гл.). 4. Раз вночі прокинувся вітер і угле- дить захотів чи ніхто не порушає тиші мертвої гаїв (Ол.). 5. Горнулася ніч до німої мімози і подругу ніжно свою обій- мала, ласкала і гріла, питала чи її хвилювали коли чи ні- коли (Алч.). 6. І кого весна цілує личко рожами малює то- му блиснуть перла з уст (Пач.). 7. Сказати кожен мусить з нас чи він народу вірний син чи тільки раб похилий він (Грін.). 8. Тих хто батьківщині служить радий скрізь він похвалить (Сам.).

§ 40. ОЗНАЧАЛЬНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Означальні підрядні речення відповідають на запи- тання означень (**який, чий, котрий?**). Вони пояснюють який- небудь член головного речення, висловлений іменником, і стоять звичайно після цього члена головного речення.

Основні сполучники і сполучні слова означальних під- рядних речень такі: **що, який, чий, щоб, котрий**, а також усі питальні прислівники (**де, куди, звідки, коли та інші**).

Наприклад: **Князь Олег се і Ярослав той славний, що золотим він Києвом владіє** (Федьк.). **Шкода було товариства, школярського життя, шкода шкільних стін, де збігло стільки років і де пережито стільки вражень, добуто стіль- ки знання** (Вас.).

Тут підрядне речення із сполучним словом **де** — озна- чальне, бо відповідає на питання: яких стін?

При сполучнику **що** може вживатися займенник тре- тьої особи, що заміняє в підрядному реченні пояснюваний іменник головного речення.

Наприклад: **Де ж ті люди, де ж ті добрі, що о серце зби- ралось з ними жити, їх любити?** (Шевч.). **Це такі квіти, що їх лиш у теплих тримають.**

ВПРАВА 44. Перепишучи, підкреслити підрядні речення і визначити в дужках після кожного речення, які з них означальні, а які додаткові.

1. Хто не знає нашого розкішного Покуття у стіп Карпатських гір, що підносяться буйно, високо і гинуть в далекій синявій мряці облаків? Хто не знає тих швидких потоків, що шумно вискакують з похилин і крутяться жваво по широких зарінках? (Кобр.). 2. Став царевич прислухуватися, що вони між собою розказують (Стор.). 3. Розповідав мені, як йому добре у діда. Хвалився, що разом з дідом і бабою на лавці обідає і разом вечеряє. Показував сопілку і постільці дублені та онучки черлені та й питався нені, чи вже великий (Чер.). 4. Петрик ще ніколи не бачив стільки незнайомих очей, що б на нього дивилися. Обминав їх, як вогнистого проміння, від якого паленів і розтоплювався (Чер.). 5. Приснився сон малій Марусі, що вже у білому кожусі прийшла зима (Пч.). 6. Стежка, по якій вона йшла, перерізувала ту, кудюю йшли Марко і Голубов (Грін.). 7. Як побивалася, куди бігала за той день бідна мати, того й не сказати (Фр.).

ВПРАВА 45. Переписати і поставити пропущені розділові знаки.

1. Від сорому який нащадків пізніх палитиме заснути я не можу (Фр.). 2. З-під ярем і з тюрем де був гніт ми йдем на вільний світ! (Вор.). 3. Соняшне проміння вривається в прогалини незвичайно ясними, яскравими ударами від яких запалюється лискучим блиском все (Груш.). 4. Збившись окремим гуртком, вони обмірковували свої справи поділялися думками хто куди думає поїхати по школі (Вас.). 5. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого і товстого що мабуть він був більший од Грицькової голови (Грін.). 6. Гловень подався прямо до лавки на котрій сидів Коваль (О. Кон.).

ВПРАВА 46. Переписати, зв'язуючи попарно подані речення в складнопідрядні речення з підрядними означальними реченнями.

1. Він почував себе вже зовсім гарно, стоячи перед свічадом та розчісуючи свос коротке темне волосся та чорну невелику бороду. Борода так гарно облямовувала його повне обличчя (За Грін.). 2. Вітер розвівав її давно не заплітані чорні коси. У косах декуди стриміли стебла соломи

(За Фр.). 3. Біля дверей він стоїть довго, дихаючи важко й одступаючись. На дверях ще висить мідна табличка з його прізвищем (За Вин.). 4. Хочу я троянди. Вона цвіте в саду (За Ол.). 5. Понесла буря човен на простір. На просторі свавільний вітер вільний гонить хвилі вдовж і вшир (За Чутр.). 6. Забудь той час. Життя сяло в красі з квіток і щастя і пісень (За Пч.).

§ 41. ПІДМЕТОВІ І ПРИСУДКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Підметові підрядні речення відповідають на запитання підмета (**хто? що?**). Вони пояснюють присудок головного речення або розкривають значення займенника, що править за підмет у головному реченні. Наприклад: **Здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка** (Неч.). **Гей, хто має дар запалить пожегу в душах піснею святою, той засяє над юрбою сонцем з-поза хмар** (Вор.).

2. Присудкові підрядні речення розкривають значення займенника, що править за присудок у головному реченні. Наприклад: **Який Сава, така й слава** (Нар.). **Це той, що чоботи рипають** (Вовч.).

У підметових і присудкових реченнях використовуються ті ж сполучники і сполучні слова, що і в додаткових та означальних підрядних реченнях.

ВПРАВА 47. Переписати і підкреслити підрядні речення та визначити їх тип (підметові чи присудкові).

1. Мово рідна, слово рідне! Хто вас забуває, той у грудах не серденько, а лиш камінь має (Вороб.). 2. Гей, хто з нами, не з рабами, хто стоптав ганебний страх, — станьмо вкнуті й за Україну биймось, биймось до загибелі! (Грін.). 3. Хто в час відродження каменем спить, прав на життя вже не має (Ол.). 4. Хто захоче щастя мати, всюди зможе відшукати (Ол.). 5. Справді, пора й година були такі, що можна було залишити всі вчорашні турботи (Пч.). 6. Човнику тому байдуже, чи хвиля, чи тихо (Заб.). 7. Аж тут сталося щось таке, чого він ніяк уже не дожидав (Вас.). 8. Йому згадалося те, що сьогодні трапилось у канцелярії (Грін.). 9. Тут (у шахті) вічна ніч. Але не та, що після стомленого світу клопітну землю обгорта у ласці тихого привіту (Черкас.). 10. Йому снилось, ніби в хату серед ночі вбігла коза

(Неч.). 11. Який пастух, така й череда (Нар.). 12. Що написано пером, те не виволочиш волом (Нар.). 13. Що буде людям, те буде й йому (Любч.).

§ 42. ОБСТАВИННІ МІСЦЕВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Місцеві підрядні речення відповідають на запитання обставини місця де? куди? звідки?). Вони пояснюють присудок головного речення або розкривають значення прислівника, що править у головному реченні за обставину місця.

Наприклад: **Нехай гнеться лоза, куди вітер погне** (Руд.). **Він кидався туди, де горіли лямпочки** (Любч.).

Основні сполучники і сполучні слова місцевих підрядних речень: **де, куди, звідки, відки, звідкіля.**

ВПРАВА 48. Переписуючи, підкреслити підрядні речення і визначити їх тип у дужках після кожного речення (місцеві, означальні і т. д.).

1. Не бажав я зivity кубельця, де б у затишку цвіли мир та рай, куди б весельця човник тихо принесли (Граб.). 2. Не бійся вражої наруги, — з святим огнем лети туди, де панування скрути, туги та віковичної біди (Стар.). 3. Туди, де образи кохані, — душа окрилена летить (Ол.). 4. Втечу в ліси, в степи, в простори, куди в журбі я біг колись (Ол.). 5. Ми не знали, відки вони прийшли до нашого села (Фр.). 6. Сидить під вікном небога і в кватирочку глядить у поле, де дорога (Бор.). 7. Поза тихий за Дунай, де мій сокіл пробуває, лети, гадко, в чужий край (Шашк.). 8. Нісся місяць яоним небом там, де зоря ясна; летів хлопець чистим полем, де дівчина красна (Шашк.). 9. Кому що завгодно купити, так і знає, куди вдаритись, де чого шукати (Свид.).

ВПРАВА 49. Переписати і поставити пропущені розділові знаки.

1. Піду, піду, помандрую куди глядять очі (Заб.). 2. Де багато господинь там хата неметена (Барв.). 3. Де пісками кінь летить голови там не приклонить під шатро серед пустинь (Бор.). 4. Не скрізь там вода куди хилиться верба (Нар.). 5. Куди дерево підрубане туди воно й падає (Нар.). 6. Йдять люди добрі туди відкіля прийшли (Кв.). 7. Тоді, хвиле, неси з милим куди вітер віє (Шевч.). 8. Де був м'якший сніг або ярлок там вони грузли а де твердіший ішли

пішки (Грін.). 9. Де згода в сімействі там мир і тишина (Котл.). 10. Шукає працю де більше зиску а менше ризику (Нар.).

§ 43. ОБСТАВИННІ ЧАСОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Часові підрядні речення відповідають на запитання обставини часу (**коли? відколи? доки?**). Вони пояснюють присудок головного речення або розкривають значення прислівника, що править у головному реченні за обставину часу. Сполучники і сполучні слова часових підрядних речень можна поділити на 4 групи.

1. **Коли, як,** — показують одночасність або послідовність дій головного й підрядного речень.

Наприклад: **Ганна і Дмитрій в середині червня, — тоді, коли не тільки виноградом, але й абрикосами не пахтить наш степовий південь** (Хв.). **Коли врешті показався Рустем, Джіяфер зразу налетів на нього** (Коц.).

2. **Відколи, з того часу як, після того як** — показують, з якого часу починається дія головного речення.

Наприклад: **З того часу, як женився, я ніколи не журився** (Котл.).

3. **Поки, доки, аж поки, аж доки** — показують, до якого часу триває дія головного речення.

Наприклад: **Доки принесли того човна, Ганну вже геть-геть замчало** (О. Кон.).

4. **Тільки, як тільки, тількищо, тільки но, щойно, ледве, лише, скоро** — показують, що дія головного речення починається негайно за дією підрядного речення. При цих сполучниках у головному реченні може бути відповідник **як**.

Наприклад: **Мені ледве встигли промити рану, як густо заокотіло над дахом** (Любч.). **Скоро уздріли гостей вони, юрбою вийшли назустріч** (Потебня).

Примітка: У говорах західньої частини України, а не в літературній мові, вживаються ще й такі часові сполучники, як **нім, занім, заки, заким** (усе Поділля, частково Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття). Наприклад: **Не день, не два телжівся Яким, нім забриніло перед ним Кам'янецьке кладовище** (Свид.).

ВПРАВА 50. Переписати, ставлячи замість крапок відповідні до змісту часові сполучники і сполучні слова.

1. Не щебечи, соловейку, ... сонце пригріє; не щебечи,

малюсінський, ... вечоріє (Заб.). 2. Уже третій день, ... ревуть гарматні бої над околицями Медвина (Кос.). 3. ... житиме народ, їх світлий образ сонцем буде і в день весни, і в ніч негод (Ол.). 4. ... живуть думки в душі моїй, про тебе, ненько, думати не кину (Сам.). 5. Довго старша сестра уговорювала царя і скребла моркву, ... він не згодивсь та набрав знов військо (Стор.). 6. Спершу, ... видно було, він їхав шляхом (Грін.). 7. П'ять літ минуло, ... Ратиця оженився (Борд.). 8. ... надійде лист, зараз можна почати роботу (Коц.). 9. ... сонце зійде, роса очі виїсть (Нар.). 10. ... вигляне у вікно, то три дні собаки брешуть (Нар.).

§ 44. ОБСТАВИННІ ПРИЧИНОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Причинові підрядні речення відповідають на запитання обставини причини (**чому?**) і пояснюють присудок головного речення. Основні сполучники в них: **бо, бож, тому що, через те що, тим що, що, а що, а як.**

Наприклад: **Одного разу сиділи на постелі, бо мама пішла по воду — добрий кусень від хати, — а вони перебирали квасолу (Коб.). Блискавко гнівна! Ти люба мені тим, що крізь темряву ночі кидаєш стріли свої вогняні і, розтипаючи хмари грізні, блисками радуєш очі (Вор.). А що я грошей не мав, то й не купував нічого.**

При складених сполучниках **тому що, через те що, тим що** кома ставиться або перед сполучником в цілому або перед **що**, залежно від того, де робиться павза при вимові.

Сполучник **бо** іноді ставиться в середині підрядного речення, після першого повнозначного слова.

Наприклад: **Весь флот неначе поспішавсь, мавки бо стали човни пхати (Котл.). Спи ж, мій малесенький, пізній бо час (Укр.).**

Підрядні речення з сполучниками **а що, а як** завжди стоять перед головним реченням.

Наприклад: **А що у Франка не було грошей на підводу, то жандар, ще слабого, в літню спеку, погнав його до Коломиї пішки (Коц.).**

Примітки. 1. Уживання сполучника **бо** при відповідникові **тому** (в головному реченні) — це західньо-український провінціалізм. Наприклад: **Я тому не купив черевиків, бо не мав грошей (Слід сказати: Я тому не купив черевиків, що не мав грошей).**

2. У сучасній українській літературній мові вже не вживаються такі причинові сполучники, як *понеже, поелику, позаяк*. Перші два — церковнослов'янізми, а третій — архаїзм.

Наприклад: *Понеже* він признався попелястий, що їв він сіно, сіль і всякі сласті, то за такі гріхи його четвертувать (Греб.). *Позаяк* творів тиж нікто не купував, на власні гроші набув сотню примірників (Коц.).

3. У східній частині України часто вживається розмовна форма сполучника *того що*, замість *тому що* (як і в запитанні *чого?*, замість *чому?*). Наприклад: *Того ж я сумненький*, що ти молоденький (Нар.).

Треба вживати літературної форми *тому що*, а в питанні *чому?*, а не *чого?*

ВПРАВА 51. Переписати й підкреслити підрядні причинові речення. В інших підрядних реченнях підкреслити сполучники (сполучні слова) і визначити їх тип.

1. Тепер я знаю, що весна надворі, бо соловейки здалека щебечуть (Укр.). 2. Тому трава зелена, що близько вода (Метл.). 3. І ввижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймичка вона, не сирота... Вона дочка-одиначка багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогі килими, дукачі срібні. Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий (Вас.). 4. Раніш я знала, що була зима, бо митотіли за вікном сніжинки (Укр.). 5. Тим я її не займаю, що сватати маю (Нар.). 6. Одного разу я озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей (Коц.). 7. Отож тая дівчинонька, що сонна блудила (Шевч.). 8. Через те й везено його, що він не міг іти (Грін.). 9. Любив я дуже ті дні, коли вдома у нас збиралися гості... До душі були мені ті дні через те, що мій батько... робився говіркий, веселий та співучий (Вас.). 10. А що в Канаді зима дуже довга, то влітку люди спішають набавитись серед природи. 11. В Австралії тоді літо, коли в Європі зима. 12. Кавуни подешевшали, бож їх уродило тьма-тьменна цього року. 13. Не копай другому яму, бо сам у неї впадеш (Нар.).

§ 45. ОБСТАВИННІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ МЕТИ

Підрядні речення мети відповідають на запитання *обставини мети (для чого?)*. Вони пояснюють найчастіше присудок головного речення. Основні сполучники в них: *щоб, для того щоб, аби*.

Наприклад: **І** несли ми сили наші, щоб звалити гніт віків (Граб.).

Коли головне й підрядне речення мають спільний підмет, то здебільшого він не вживається в підрядному реченні, а за присудок підрядного речення править інфінітив, напр.: **Гей, Богдане, гей, Богдане, славний наш гетьмане! Нащо віддав Україну Москві на поталу? Щоб вернути її честь, ляжем головами, назовемся України вірними синами!** (Чуб.).

ВПРАВА 52. Переписати ставлячи пропущені розділові знаки. Визначити типи підрядних речень (у дужках після кожного речення).

1. Почав збирати ягоди щоб їх дати потім Зоні. А Зоня, почервоніла, сховалася за корчі: не хотіла щоб Дорош її бачив (Мак.). 2. Все посіріло, посивіло і пригасло, але ненадовго бо незабаром почало, як то кажуть, на світ благословлятися (Григ.). 3. Доні розкішних долин прославлять в піснях твій загин але без сльози на очах аби не зневажить твій прах (Стар.). 4. Тому душа моя ридає і квилить що встане день ясний, а з ним людськії муки (Черк.). 5. Спинився я тому що добирав у пам'яті своїй доречних співів (Укр.). 6. Заводська молодь уїдливо домагалась щоб Юрко читав їм лекції (Хв.). 7. Мати і тато все гримають щоб не читала щоб світла не палила... (Тоб.). 8. Він заговорив зі мною через те що бачить як ненормально я живу (Вин.). 9. Грицько часто дивувався чого це і Семен, і його мати все такі похмурі і одного разу спитавсь про це в матері (Грін.). 10. Воно, чорнобривеньке, мабуть, не помалу змерзло бо щічки ті крутлесецькі сині-сині, оченята карі повні слізок (Тесл.). 11. Що було свято то вечерю готувала Агнешка особливо розкішну (Марк.).

§ 46. ОБСТАВИННІ СПОСОБОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Підрядні способів речення відповідають на запитання обставини способу — **як?** Визначаючи міру, вони відповідають також на запитання **скільки?**

Способові речення, показуючи, як відбувається дія, пояснюють присудок головного речення або розкривають значення прислівника, що править у головному реченні за обставину способу.

Основні сполучники та сполучні слова, що з'єднують

способове підрядне речення з головним, такі: **що, аж, що аж, щоб, щоб аж, скільки.**

Приклади: **Ноги грузнуть, аж в постолах лящить** (Коц.). **Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту** (Укр.).

2. До групи способових речень належать також **порівняльні**. Порівняльні способові речення можуть стосуватися до будь-якого члена головного речення, який вони з чимось порівнюють.

Основні сполучники й сполучні слова в них такі: **як, наче, неначе, мов, немов, ніби, буцім, що**. Ці сполучники у головному реченні можуть мати відповідник **так**.

Приклади: **Як сонце у надрах і моря й землі пробуджує твори живущі, так ріднеє слово у рідній землі викликає сили немрущі** (Стар.).

Підрядні порівняльні речення дуже часто бувають неповні, зводяться нерідко навіть до одного слова — із сполучником.

Наприклад: **Аж ось на шпилі на гострому, сірому камені блиснуло щось, наче племінь** (Укр.). **Там степ німий простягся геть розлогий, неначе спить у тяжкім сні** (Пч.).

Окремий тип підрядних порівняльних речень становлять ті, що вживаються при другому ступені порівняння прикметників або прислівників. Вони не відповідають на запитання **як?**

Основні сполучники в цих реченнях такі: **ніж, аніж, як**. Ці підрядні речення здебільшого бувають неповні.

Наприклад: **Ти, Грицьку, більш, ніж я, учився в школі** (Гул.).

3. До цієї ж групи підрядних речень належать і **наслідкові**, але ми їх розглянемо тут окремо у наступному розділі.

ВПРАВА 53. Переписати, підкреслюючи однією лінією підрядне речення, а двома — сполучники, сполучні слова й відповідники.

1. Вона з мечем в руках боролась, як орлиця, із ран її лилася кров (Ол.). 2. Вона стільки знала Шевченків життєпис, щоб відчути всю силу того почування (Грін.). 3. Вода бігла прудко, і колоду понесло так, що аж закрутило (Грін.). 4. Вершки сосон шумлять, ніби потихеньку, ледве чутно розмовляють щось (Борд.). 5. А туман, неначе ворог, закриває море (Шевч.). 6. Випадком сталося так, що вернувся він раніше (Грін.).

ВПРАВА 54. Переписати, підкреслюючи підрядні речення і проставляючи пропущені розділові знаки. Визначити типи підрядних речень.

1. Як мрію чистую з найкращих мрій я заховаю в серці Україну і мрія та як світище ясне шляхом правдивим поведе мене (Сам.). 2. Згинуть наші вороги як роса на сонці запануєм браття знов у своїй сторонці (Чуб.). 3. Українське військо мов з могили встало загриміло в бубни в сурмоньки заграло (Ол.). 4. Давноминуле так і стоїть перед очима неначе діялось учора (Марк.). 5. Я так привик од'їздить часто на заробітки що мені аж мило оце (Тоб.). 6. Вдарить у бандуру здрібненька заграє козачка чи думку аж згадати мило (Шапк.). 7. Як завтра день угледять люди як зійде сонце золоте так Україна жити буде так наша мрія процвіте (Ол.). 8. В хаті було так ясно що баба Грициха бачила кожний палець Іванків (Стеф.). 9. У нашім раї на землі нічого кращого немає як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (Шевч.). 10. Краще в ріднім краї милім полягти кістьми, сконати ніж в землі чужій ворожій в славі й шані пробувати! (Вор.). 11. Краще синиця в жмені ніж журавель у небі (Нар.).

§ 47. НАСЛІДКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

|| Підрядними наслідковими зветься речення, у яких говориться про наслідок дії головного речення.

Підрядне наслідкове речення з'єднується з головним такими сполучниками: **що, так що, аж і що аж** (часто з відповідником так у головному реченні).

Приклади: 1. **Повінь міст зірвала, так що не переїдемо сьогодні на другий берег.**

2. **Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролізти між пнями.**

3. **Паротяг так засвистів, що аж зуглушив нас.**

ВПРАВА 55. Переписуючи, визначити підрядні наслідкові речення і поставити, де треба, пропущені коми.

1. Прохід трохи поширшав так що Андрієві можна було більше розправитись (За Гоголем). 2. Очерет шумів так що заглушував думки (Коц.). 3. Біля порону Рось була широка і ми часто бились об заклад хто більше разів її перепливе (Кощ.). 4. Зареготався дід наш дужий аж піна з рота по-

текла (Шевч.). 5. Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат немов ті цяцьки що перед сном порозкидали малі діти (Вас.). 6. Він так високо підскочив що аж головою стелі дістав. 7. Море так розхвилювалось що наш човен викинуло на берег. 8. Рев був такий оглушливий і такий трагічний та сповнений одчаю аж не подібний до людського що всі попередні чужі крики й стогони видалися Андрієві нереальними (Багр.). 9. Сніг так швидко розтавав що вода на полі стояла цілими озерами. 10. Грім гуркав аж брязкали шибки (Мирн.).

§ 48. ОБСТАВИННІ УМОВНІ РЕЧЕННЯ

1. Підрядні умовні речення відповідають на запитання обставини умови (**при якій умові?**). Вони пояснюють при-судок головного речення.

Основні сполучники й сполучні слова: **якщо, коли, як, якже, якби, коли б**. Відповідником може бути **то**.

Наприклад: **Може б ще сиділа та думала, якби не за-сичав окріп (Мирн.). Не страшне плескання вод у млі, аби (корабель) подальш заніс мене від рідної землі (Граб.).**

ВПРАВА 56. Переписати, підкресливши підрядне речення один раз, а сполучники, сполучні слова й відповідники в головному реченні — двічі.

1. Коли хочеш ти читати, то мене повинен знати, бо коли мене не визнаєш, то нічого й не вгадаєш (Нар.). 2. Ой, коли б я зозуленька, то я б крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала (Нар.). 3. Як не будеш спати, не пущу гуляти, ні до зайчиків в лісок, ні до рибок на ставок (Ол.). 4. Води ще побільшало. Якби ще на пів аршина піднялась угору, то полилась би через греблю (Грін.). 5. Я й не відмовлю вам ні єдиного слова, якщо ви будете так зомноу говорити (Грін.).

ВПРАВА 57. Переписати, вставляючи — замість крапок — сполучники і ставлячи, де треба, пропущені розділові знаки.

1. Як кров, ми душі віддамо своїй землі і край заллем незнаною красою.... приспим в серцях свої жалі, жалі і рани після бою (Ол.). 2. Що холод.... сонце огнем розлилось; що розум.... серце полюбить когось?! (Ол.). 3.хочете я вам зараз прочитаю ту повість по-українськи (Пч.). 4. Недаром у таку годину.... неділя або яке свято хлібороби виходять

на поле хліба обдивлялись (Мирн.). 5. мені черевики, то пішла б я на музики (Шевч.). 6. А... ні то я піду доленьку шукати (Шевч.). 7. Ох іншої пісні не знаєш краще мовчи (Укр.). 8. є голова то й ноги здорові (Нар.).

§ 49. ОБСТАВИННІ ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ

Підрядні допустові речення відповідають на запитання **не зважаючи на що?** і окреслюють дію, яка на перший погляд суперечить дії головного речення або обмежує її.

Основні сполучники й сполучні слова: **хоч, хоч як, як не, хай, нехай, дарма що, не зважаючи на те що.**

За відповідники часто правлять у головному реченні протиставні сполучники (**але, а, та** тощо).

Наприклад: **Хоч як тужитиме моє серденько, а я всміхнуся (Вовч.). Нехай прокляті ми і світом позабуті, ми домимо скалу, рівняєм правді путі (Фр.). Кобза, як не випинав баньки, щоб розгледіть молодих, не розгледів (Стор.).**

ВПРАВА 58. Переписати, підкреслюючи підрядні допустові речення і ставлячи пропущені розділові знаки. Двічі підкреслити сполучники й сполучні слова підрядних допустових речень та відповідники у головних.

1. Сумно бабі Тимчисі було хоч сонце як рідна мама розігрівало старі кості (Стеф.). 2. Хоч і сусіди були Грицько та Семен але ніяк не могли поладнати (Грін.). 3. Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарин на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім не зважаючи на те що така праця ані трохи не відповідала його вчительським обов'язкам (Грін.). 4. Хоч як далеко погляд розбігався та все по рівній він котивсь землі (Фр.). 5. Хай буря грає я сміюсь з новою піснею несусь (Пач.). 6. Дарма що їхали ми швидко, на концерт таки спізнились. 7. Нехай що завгодно кажуть йому, він робить своє. Як не силкувався він витягти човен на берег, нічого з того не вийшло.

ВПРАВА 59. (На повторення). Переписуючи, поставити, де треба, пропущені розділові знаки.

І. Я лежу з книжкою на ліжку хоч більше думаю ніж читаю. До екзамену оставалось мало і всю оту купу книжок я знав уже розказати од палітурки до палітурки проте далеко заходити од них було якось боязко немов мали вони

втекти од мене. Та й марилося якось охитніше коли лежали вони перед очима: не з чого іншого як тільки з них будував я мости по яких лагодився піти од батькової мужицької хати в ту країну де як кажуть усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну то другу книжку звірєш як скупий свої скарби чи все на своєму місці чи не забув часом чогонебудь. Тоді — книжку на груди очі заплющив і шугнув як крилами в такі хмари що й голова піде обертом.

II. Півроку як учительне вже Вова а й досі ще не познайомився з місцевою інтелігенцією якої поблизу було не мало. Давно хотів і збирався він зробити це та все чогось не виходило так. Таку вже мав Вова вдачу: походить по своїй самотній кімнаті помарить подумає що йому неодмінно пора вже зійтися з освіченими людьми навіть одягнеться щоб зараз і йти до доктора а вийде на вулицю — передумає та й поверне до урядника або до сільського адвоката Муляра.

III. Сьогодні в народній чайні одбудеться перша народна читанка і всі місцеві освічені люди мають там бути; він, Вова, повинен теж піти туди бо він же народний учитель. Навіть піп сьогодні стидив його що таке діло робиться без участі сільського вчителя; він же обіцяв і познайомити Вову з учасниками просвітнього гуртка. Хоч була вже година йти та Вові чогось хотілось ще посидіти у своїй хаті коло маленької лямпочки та помарити як то воно все вийде що він буде казати що йому скажуть.

Ст. Васильченко.

§50. РОЗГОРНЕНЕ СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Розгорненим зветься таке складнопідрядне речення, що складається з одного головного і двох або й більше підрядних речень. Зв'язок у таких складних реченнях може бути супідрядним або ступеневим.

I. Якщо всі підрядні речення безпосередньо залежать від того самого головного речення, то такий зв'язок їх зветься супідрядним.

Наприклад: Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину ясну, щоб вільно по світі літати, щоб вітер розносив луну (Укр.).

У цьому прикладі обидва підрядні речення залежать від головного, отже вони — супідрядні.

Супідрядні речення можуть бути **однорідні** або **неоднорідні**. Якщо всі підрядні речення відносяться до того самого слова в головному реченні й відповідають на те саме питання, їх називаємо однорідними супідрядними реченнями.

Приклад: **Мені з Австралії пишуть, що там тепер літо, що всі купаються в морі, що другий місяць нема там дощу.**

Усі три підрядні речення пояснюють присудок головного речення **пишуть** і відповідають на те саме питання — **що пишуть?**, тому називаємо їх **однорідними супідрядними реченнями**.

Якщо супідрядні речення пояснюють різні слова головного речення або відповідають на різні питання, хоч і відносяться до того самого слова в головному реченні, то вони звуться **неоднорідними супідрядними реченнями**.

Приклади: **1. Я знаю, коли народився Тарас Шевченко, де він учився, скільки років пробув на засланні і хто поміг йому визволитись. 2. Коли я прийшов додому, мій брат читав ту книжку, яку йому вчора купив батько.**

У першому прикладі всі підрядні речення відносяться до того самого слова в головному реченні — **знаю**, але відповідають на різні питання; у другому прикладі підрядні речення не тільки відповідають на різні питання, але й відносяться до різних слів у головному реченні (перше підрядне речення — **до читав**, а друге — **до книжку**), тому називаємо їх **неоднорідними підрядними реченнями**.

Між двома однорідними супідрядними реченнями кома не ставиться, якщо між ними стоїть єднальний сполучник.

Приклад: **По місту розійшлася чутка, що завтра приїдуть юди славні артисти і що перший концерт відбудеться о восьмій годині вечора.**

II. Ступеневим звється такий зв'язок, коли тільки перше підрядне речення залежить від головного, а кожне з дальших підрядних речень залежить від попереднього підрядного.

Наприклад: **Голос його не раз піднімався і гудів, мов би хто на церковний дах раптом висипав великий міх каміння, що торохтить, донизу котячись (Фр.).**

Перше підрядне речення при такому зв'язку (ступеневому) називаємо підрядним реченням **першого ступеня**, друге — підрядним реченням **другого ступеня** і т. д.

III. Супірядний і ступеневий зв'язок може бути одночасно в одному розгорненому реченні (періоді). Так само в одному розгорненому реченні може бути як підрядний, так і сурядний зв'язок.

Приклади:

1. Люди питають, коли я поїду на Аляску, коли повернусь до свого міста, де я народився і виріс.

Тут перші два підрядні речення — однорідні супірядні речення, а третє — підрядне речення другого ступеня.

2. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабкий утомлювався й потребував спочинку (Коц.).

Тут перші два прості речення — сурядні, а третє — підрядне, бо залежить від другого сурядного речення, що править за головне для даного підрядного речення.

ВПРАВА 60. Виписати окремо складні речення з супірядністю, окремо — з ступеневим, окремо — з мішаним зв'язком. Підрядні речення першого ступеня підкреслити однією лінією, другого — двома, третього — хвилястою лінією.

1. Може там, де піраміди по пустинях вік стоять, де піщані краєвиди сном беззмрйним міцно сплять; там, де Нілу чисті води ллються в жовтих берегах, — слід торішньої господи найде знову кожен птах (Черн.).

2. Хто свою віру, хто край свій покине, хай той без роду на чужині згине, згасне його око, душа почорніє, замре його голос, серце зотліє (Метл.).

3. Здоровий нормальний національний рух завжди свідчить, що серед даного народу розпочалася жива духова робота, що він почав жити свідомим життям, що він поважає самого себе (Єфр.).

4. Вона любила осінню пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались і стояли, як стіни храму (Коц.).

5. Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких плівла, неначе човен з вітрилом, біла церковця (Коц.).

6. Коли над нивою мою ударить грім, та над землею стовпи наставить вихор пилу, та зрідка блискавка змарнілу

осле землю де-не-де, і дощ силенний упаде, радію я, бо знов прогляне веселе сонечко і встане умита Божою росою, сповита новою красою стомлена нивонька моя (Манж.).

7. Що ж більше всього її захопило, це тая тиша, що панувала безмежно серед цієї прозорої блакиті довкола, неначе у воді, і що, здається, сама себе слухала, і котру навіть не розбивало ні гавкання собак на селі ні порскання коней на пастовинні (Григ.).

8. Став куща свого глядіти, щоб, як тільки зацвіте, ту ж хвилиночку вхопити в руку диво золоте (Щог.).

9. Не дивлячись на те, що Олаф сам сказав, що не треба нічого про неї говорити, що він говорив це цілком щиро, що сам бачив всю нікчемність своєї роботи, він все ж таки насторожено бігав очима, ждучи моєї оцінки (Вин.).

10. Мачуха виганяла вперті кури з великим криком, а брати стояли мовчки коло жовтої величезної груби, на розі котрої було чорне місце, де палилися ввечорі замість ляmpi скалки, а дим ішов у малий чорний димар, що із стелі звисав над сим місцем (Мак.).

11. Взагалі було сим разом виїмково дуже мало людей, бо день був надто гарячий, а крім того, вже зближався полудень (Борд.).

12. Коли живеш на світі гарно, то не бажай ще краще жить, бо з заздрою ізгинеш марно, а доля од тебе збіжить (Біл.).

ВПРАВА 61. Переписати, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Підстаркувата вже Зоя швидким кроком ішла дорогою що стелилася полем і від часу до часу оглядалася чи не йде хто за нею. Кукурудза вже пряла шелестіла між собою обережно ніби переповідала що діялось, а загони з білим хлібом колихалися ритмічно, виблискуючись ніби жовті води, ждали руки й серпа або коси. Де-не-де обзивався перепел а з густої конюшини, потоплюючи в ній по вушка, похололиво вистрибував високими скоками заєць і перебігав у інші місця.

2. Старий Коєтин чи радше як його в селі звали Константин держався від селян далеко дарма що був і сам мужиком. Не лише тим держався він від них далеко що мешкав у віддаленні від села самітно посеред своїх піль а й тим що майже жадного товариства не любив. Ані сам не любив до людей заходити частіше в хату ані в себе не любив ні-

кого приймати. Це останнє робив з деяких для нього важних причин. Раз — його жінка з котрою хоч і добре й у згоді проживав була негарна і ладу в неї в хаті не було як у других жінок і він не хотів щоб те з людей хто бачив а подруге — був він забобонний і як йому здавалося знав багато деяких речей про котрі не міг і не любив з сільськими говорити і не довіряв їм.

3. Як Калина Майстрюкова, вбога вдова по Михайлі Майстрюку, закупила за тяжко зароблений гріш собі теличку чорнуху-лиску яку назвала так бо була вона чорна як ворон а лише чоло мала біле мов маленькою панською хустиною покрите то ніхто не був би сподівався що за чотири-п'ять років виробиться з неї замашиста, поважна корова.

О. Кобилянська.

§ 51. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Безсполучникові складнопідрядні речення можуть мати ті ж значення, що й сполучникові, тільки виявляють їх з меншою чіткістю.

Наприклад:

а) вони можуть мати значення додаткове: **Пам'ятаю: були добрі морози** (Тесл.).

б) значення означальне: **На світі є такі пани: без діла сотні всюди сують, а за недогарок вони людей і лають і мордують** (Гл.).

в) значення часове: **Іду повз її двір, сльозою вмиваюся — вона мотки вішає, мене не бачить** (Барв.).

г) значення причинове: **За старших синів і чутки нема: може, що й пишуть паничі, та пані не каже** (Вовч.).

д) значення умовне: **У товаристві лад — усяк тому радіє** (Гл.).

е) значення наслідкове: **Сонечко світить, гріє, а не пече: не душно, не млосно** (Кон.).

2. Безсполучникові складнопідрядні речення найчастіше вживаються в усній мові і в тих літературних творах, що побудовані як розповідь дійової особи.

3. У безсполучникових складнопідрядних реченнях, що

мають додаткове, означальне або причинове значення, звичайно ставиться між простими реченнями двокрапка. В інших безсполучникових складнопідрядних реченнях ставлять між простими реченнями риску, подеколи — кому з рискою.

ВПРАВА 62. Переписуючи, розставити пропущені розділові знаки, визначивши (після кожного речення в дужках) характер зв'язку між простими реченнями, що входять до складного.

1. Вугілля кожний шматок сьє-блищить сила шахтарських кісток в ньому горить (Черк.). 2. Ой, не лізь, дядьку, в панські хороми там не чувати дідівської мови (Метл.). 3. Про гетьмана чи про гайдамаку дід заспіває, в бандуру заграє плаче бандура мов оживає (Метл.). 4. Сім'я її заможна була колись старий батько по чотири паровиці у Крим по сіль водив хазяйство чимале було хата гарна велика (Грін.). 5. Послав їм Господь на втіху одного тільки синка Павлусем звали (Стор.). 6. Наша розмова як полова не чіпай лежить дмухни летить! (Кроп.). 7. Розділять нас горами високими лісами густими ріками глибокими не побачимось ми сестриченьки на цьому світі! (Тоб.). 8. Боліли плечі боліла спина цілий день носив рейки (Хв.). 9. Гляньте сонце має золотим крилом (Ол.).

ВПРАВА 63. Перетворити подані сполучникові складнопідрядні речення на безсполучникові, опустивши підкреслені сполучники. Розставити потрібні розділові знаки.

1. Подаймо їм велику розвагу, скажім і докажім, що ми бійці самі (Укр.). 2. І що хочу, те зроблю, бо я сміливий і дужий (Вор.). 3. Коли обжилися вкупі, огляділися, Пávла Андріївна невдоволена стала (Вовч.). 4. На порозі осяяна світлом стояла якась молодиця, і йому здавалося, що то Марія (Коц.). 5. Коли ведеться йому, може кинутись у воду і, ризикуючи життям, рятувати другого (Вин.). 6. Так тихо, що навіть калатання серця видається глухим стукотом молота по чомусь м'якому (Коц.).

§ 52. ВІДОКРЕМЛЕНІ СЛОВА І ЗВОРОТИ

Якщо якийнебудь другорядний член речення має особливе значення для мови і повинен бути виділений, то він (сам або з залежними від нього словами) може бути вимовлений з підкресленою інтонацією і з павзами перед ним і

після нього. Так вимовлені слова і звороти звуться відокремленими словами і зворотами. Відокремлені слова і звороти вимовою і виділеністю з-поміж інших членів речення наближаються до підрядних речень.

Відокремлюватися можуть означення, висловлені прикметниками (відокремлені прикметники) або дієприкметниками (відокремлені дієприкметники і дієприкметникові звороти), прикладки, обставини, висловлені дієприслівниками (відокремлені дієприслівники й дієприслівникові звороти), нарешті, обставини, висловлені іменниками або прислівниками.

Приклади:

1. **Колись в хороми я зайшов, давно покинуті панами, і ряд покоїв перейшов, набитих зерном та мішками (Щог.).**

2. **Не вбираючися, босий, він тихенько вискочив з вікна, притримуючися за гнучку гілляку груші (Груш.).**

На письмі відокремлення звичайно позначається комами з обох боків відокремленого слова чи звороту.

§ 53. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКМЕТНИКИ І ДІЄПРИКМЕТНИКОВІ ЗВОРОТИ

Означення, висловлені прикметниками або дієприкметниками, відокремлюються при таких умовах:

1. Якщо вони стоять після означуваного іменника і обтяжені залежними словами.

Наприклад: **Назустріч полетіли комахи, подібні до гедзів, тільки сизі (Багр.).**

2. Якщо два або більше означень стоять після означуваного іменника, особливо при наявності ще одного означення перед цим іменником.

Наприклад: **Од іскристого погляду, од її голосу, свіжого та дзвінкого, так і звився Чіпка (Мирн.).**

3. Якщо означення хоч і стоїть перед означуваним іменником, але має в собі причиновий, умовний або допустовий характер.

Наприклад: **Переляканий грудкою, чи кущиком, чи, може, дійсно якимсь випадковим і теж переляканим звіром, молодий норувистий кінь носив просто полем, ріллею (Любч.).**

4. Якщо означення стосується до особового займенника.

Наприклад: **Не плач, не ридай, за мною, молодим, ручок не ламай** (Руд.).

ВПРАВА 64. Переписуючи, поставити потрібні розділові знаки.

1. У сяєві ночі на кручі стрімкій смерека лежить у могилі м'якій повалена громом на вічний спокій (Мак.). 2. Стомлена спечена пилом пририта журиться нива дощем не полита (Манж.). 3. По ліву руч Дністра вкритого величезними крижинами немов горами кришталю нанизані села одно за одним одно одного більше немов намисто на нитці (Марк.). 4. О де краса моїх пісень палких як май ясних як день? (Алч.). 5. Ось він високо над нами — стяг освячений в боях... (Грін.). 6. Народним лицарям уславленим боями зриваймо радісно квітки (Ол.). 7. Рідний степ широкий вільний пишнobarвний і квітчастий раптом став перед очима (Вор.). 8. Процвітала рожа супроти вікна запашна та гожа пишна та рясна (Граб.). 9. Як в чарці налитій до краю вже місця й для каплі нема душа переповнена щастям частенько буває німа (Дн.). 10. Йй весело старій так легко наче вона помолодшала (Коц.). 11. Пригнічений думками окутаний клопотами він сидів суворий сумний (О. Кон.). 12. На галеву вискакує з гуцавини сарна і зачарована чудовим концертом зупиняється витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрїю (Коц.). 13. Щука лежить на своїм місці обернена мордою проти води і не бачить нічого (Фр.).

ВПРАВА 65. Переписуючи, поставити підкреслені означення, висловлені прикметниками або діеприкетниками, після означуваних іменників.

1. Де-не-де покажеться дубовий лісок, а далі тягнеться **незмірена оком рівна просторінь** одного поля. Там бачиш широкі лани, **вузькі з високими межами ниви** (Кобр.). 2. Понад греблею росли **густі, високі, зелені та кучеряві** верби (Неч.). 3. Їх листя дрижить **неспокійно**, а **граціозні легкоповигинані** лні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки (Коб.). 4. **Знову, знову неспокійний** свисте вітер бурновійний, розганяє мертвий тлін (Чупр.). 5. Скрізь панувала **строга, в собі замкнута** тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом пініста сваволя потоків (Коц.). 6. **Вузенькі, майже не видні** стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовково шелестячою кукурудзою (Коб.).

7. Найкращим місцем для школярських зборищ була Марі-
ївка, **закинутий у гаю, поблизу озера, хуторець** (Вас.). 8. **Су-
мом душа оповита стомлені вії примкнула** (Вор.). 9. **Повний
жаху й здивування, чую я пророкування тайних духів не-
відомих** (Чупр.). 10. **Один ще змалку вдатний Шпак у Щиг-
лика співають навчився** (Гл.). 11. **Худокосте, захмарене дідове
лице ясніло сивим, гей¹⁾ вишневий цвіт, волоссям** (Чер.).
12. **По всіх кінцях городка дівчата співали зовсім не аран-
жованих і все таки надзвичайних народніх пісень** (Хв.).

ВПРАВА 66. Перепишіть, поставивши означення, висловлені
прикметниками або діеприкметниками, перед означуваними словами.

1. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним
сонцем (Коц.). 2. Перехиляюся за стіну і сміюсь до дитини.
Воно, кучеряве, з нечистим носом, золотить сонцем голі ко-
ліна і, ссучи помаранчу, сміється до мене (Коц.). 3. Не про-
дається справжня ліра, повна гніву, повна сліз (Чупр.).
4. Вся країна, повита красою, зеленіє, вмивається дрібною
росою (Шевч.). 5. Простора хатина, чепурно вибілена, тепла
та ясна, тиха та щасна, вйнула на нього якимсь теплим ду-
хом (Мирн.). 6. Чорні, закурені стояли там будинки, суворі
та непишні (Укр.). 7. Через дві-три хвилини пара поганень-
ких мужичих коней, запряжених у віз, під'їздить до рунду-
ка (Грін.).

ВПРАВА 67. Перепишіть, підкреслюючи відокремлені означення
і ставлячи розділові знаки там, де їх пропущено.

1. На горбку здіймався темний дерев'яний костьол за-
литий увесь осіннім ясним соняшним промінням. Стрункі
ялинки на цвинтарі, поруч біленька хатка ксьондза вся об-
вита диким виноградом а коло неї садок — усе це панувало
над бідною околицею; далеко розкинулися села — по кіль-
ка темних закурених, небілених хат що витяглися в одну
перію — а далі долинки, болотяні канали повні бурої торфя-
ної води й знову бідні сельця без дворів, без садків та жи-
вущої зелені. Тільки далеко, верстов за п'ять, видко величез-
на брама з левами (або краще з одним левом, бо другий дав-
но впав і розбився на шматки) відкриває вид на старий дім
побудований стилем ренесанс. В одній частині його ще,
видко, живуть, друга половина напіврозвалена: даху нема,

¹⁾ Гей — янк.

держиться ще тільки зграбний, як дивитись здалека, портик; коло двора та саду видко довгу перію якихсь немов з карт зроблених хаток на один поверх — то житла наймитів панських.

2. Пара степових коників миршавих волохатих бігла хутко; дзвоник нерівно брязкав, неначе з переляку здригавсь. Поштар скорчився у передку, а позаду він, Іван Петрович замучений, побитий дорогою згорбився увесь засипаний снігом підскакував, як штовхалися колеса об мерзлу землю.

3. Він вийняв хустку, обтерся, зняв бриля, і видно було молоде лице горде хороше з чорними очима тільки страшенно бліде і не то що бліде, а кольору арештантського жовто-зелено-сірого. Велике густе волосся одкинута назад одкрило його білий лоб; вусики і тількищо проросла борідка ще більше білили лице.

4. Стародавній будинок, палац княгині, з великими левами на стовпах коло брами з колонами на ганку убраному квітками і диким виноградом сумно стояв. Двоповерховий він клався з цілого дерева, все на ньому було важке.

Дм. Маркович.

§ 54. ВІДОКРЕМЛЕНА ПРИКЛАДКА

Прикладка в реченні відокремлюється комами:

а) коли вона має залежні слова. Наприклад: **Рибалонька, мистець усе в воді ловити, бажаючи поймати в'юнів, в болото вершу засторчив** (Греб.).

б) коли при ній повторюється прийменник. Наприклад: **За річкою, за Дунаєм, козаченько конем грає** (Нар.).

в) коли прикладка стосується до особового займенника. Наприклад: **Ви на мене, Кармелюка, всю надію майте** (Нар.).

Якщо прикладка особливо виділяється інтонаційно, якщо треба, щоб її не сплутали з однорядним членом речення, на письмі виділяють її не комами, а рисками. Наприклад: **Старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи** (Коц.). В таких випадках на місце риски можна поставити **тобто**.

Крім того відокремлюється прикладка, зв'язана з реченням за допомогою сполучників **або, чи, тобто**, а якщо вона має відтінок причиновості, то й при сполучнику **як**.

Наприклад: Не шкодить таку річ і записати, бо се не кáзка, а билиця, або бувальщина, сказати (Шевч.). Венера, як правдива мати, для сина рада все оддати (Котл.).

ВПРАВА 68. Переписати, вставляючи в речення прикладки, подані в дужках (відповідно їх узгоджуючи). Поставити при цьому потрібні розділові знаки.

1. Сей взяв осиковий дрючок і заховався за кущок, наваживсь бити ужаку (Здоровая ломака) (Біл.). 2. Йому й байдуже, хто на возі... Коли зближається — аж то Кіндрат (Всесвітній кум і сват) (Гл.). 3. Тоді лінгвіст ударив себе по колінах і почав запевняти, що йому є прямий сенс піти до зубного лікаря (Він — мужчина в золотому пенсне) (Хв.). 4. Під молотьбу пішов я на поденщину до одного з них (Глива Петро) (Тесл.). 5. Соловейко під млою ночі розливати почне свій любий срібний спів (Цар співців) (Черн.). 6. Я рідну мову в краях твоїх всюди вчуваю (Та любя розмова) (Пч.). 7. В ту райську годину свободу кохану вславляло і небо прекрасне, як сон, у своїй високості, і люди похмурі, і квіти у млості... (Син безупинної праці) (Алч.). 8. Радіймо ж ми, що ми родились в ці роки (Сучасник щасливий) (Ол.).

ВПРАВА 69. Переписати, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкреслити відокремлені прикладки.

1. Одного літнього дня стояло перед згаданим образом трое людей: досить ще молодий чоловік, молода дуже гарна і після найновішої моди¹⁾ вбрана пані мабуть його жінка і молоденька також вельми гарна і зі смаком убрана панночка мабуть сестра старшої дами (Борд.). 2. Варвара Павлова дочка дівка чорнява висока й гнучка напала була раз серед поля на Василю (Март.). 3. Грицько син залізничного сторожа чоловіка неможливого і дуже сімейного ще змалечку зазнав нужди та бідування (Вас.). 4. Жив у Києві в неволі ханський син малий хлопчина половецького б то хана найулюблена дитина. Мономах князь Володимир взяв його під час походу (Вор.). 5. Князь наш ясененький місяць повнесенський лагідно сяє (Черкас.). 6. Навіть горобці жваві молодці і ті покинули купатися в поросі на вулиці а розсілися по деревцях (Марк.). 7. І досі воно перед моїми очима те незграбне будівництво з соснових дощок та оба-

¹⁾ Після моди — за модою.

полів народний театр (Вас.). 8. Настоятельница чи директорка для котрої ладилася та ненадійна okazія служила сорок літ при тій самій школі (Ков.). 9. З одного боку йому підслесило її захоплення ним як відважною й вольовою людиною з другого він не зовсім вірив їй (Хв.). 10. А по Тібру із-за гаю байдак випливає чи галера (Шевч.). 11. А сюю повість або казку та розказував мені покійний Панас Мисюра (Кв.). 12. А на Різдво поприходять хлопчики і проміж ними Іванко артиста робити з верби дудки і Пилип майстер плести батіжки і Василь співака і багато друзів приятелів простих звичайних (Мак.).

§ 55. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДІЄПРИСЛІВНИКОВІ ЗВОРОТИ

Дієприслівник, що має залежні слова, завжди відокремлюється разом з ними. Наприклад: **1. Приїхавши з Європи, ми кілька років жили на фермі.** **2. Монголи почали гасити недогарки, вкидаючи їх у потік** (Фр.).

Дієприслівник, що не має залежних слів, може відокремлюватись або ні, залежно від інтонації. Здебільшого не ставиться кома, коли дієприслівник стоїть у кінці речення.

Наприклад: **1. Попоївши, я сів коло стола і взяв книжку** (Фр.). **2. Він ліг спати не по вечерявши.**

Два (і більше) однорядні дієприслівники відокремлюються завжди. Якщо між однорядними дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами є єднальний або розділовий сполучник, кома між ними не ставиться.

Наприклад: **1. Працюючи і відпочиваючи, він думав про родину.** **2. Лебеді пливли до берега, зовсім не поспішаючи і розглядаючи сь на всі сторони.**

Якщо перед дієприслівниковим зворотом стоїть навіть єднальний сполучник, що з'єднує інші слова в реченні, то перед дієприслівниковим зворотом (після сполучника і чи та) ставиться кома.

Наприклад: **Діти прийшли зі школи і, не пообідавши і нікому нічого не сказавши, побігли до річки.**

ВПРАВА 70. Переписати, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкреслити відокремлені дієприслівникові звороти.

1. Соловей стуливши очі в келех ночі срібло точить (Ол.).

2. Товариство вийшовши з першого враження і ні на кого не оглядаючись почало між собою півголосно розмовляти (Борд.). 3. Самотня схилилася вербиця спустивши кучері стоїть (Пч.). 4. Пташка квилить просячи повороту а потім кинувши гніздечко злетить за тобою заіскрившись крильцями над короною що здобить твоє чоло (Хотк.). 5. Шляхом потяглися величезні фури побрязкуючи ланцюгами та дзвониками поблискуючи бляхами на упряжі та махаючи широкими різних кольорів рушниками коло хомутів (Марк.). 6. Отже і тепер, перед Шрамом і Череванем, висипали вони з вулиці як з рукава танцюючи. Чуприндири такі що любо глянути. Ідучи мимо церкви покладали хрести били поклони та знов схопившись навприсядки та через голову та колесом! (Кул.). 7. Пливають хмароньки весняні тихо сиплючи згори чисті сльози (Чупр.). 8. Демко пере-хилився з колоди і простягнув руки літ на воду (Грін.). 9. Він ішов кусаючи вуси і чув як злість запалюється в його грудях (Грін.). 10. Випроставшись і ненароком глянувши осторонь він натрапив очима на дві пари бистрих пильних прижмурено скерованих на нього очей (Любч.). 11. Він на другу весну плуг і рала забравши і між пшеницею і житом поравши всередині горох посіяв свій (Гул.).

ВПРАВА 71. Переписуючи, перетворити подані в дужках дієслова на дієприслівники і поставити, де слід, комі.

1. Порох присунув свій триніжок до столу, розложив папір і (осідлати) носа окулярами почав писати. У хаті стало тихо-тихо, тільки коли-не-коли якомсь сердито одгаркувався Порох, та чутно було скрип пера або одрубні вимови Пороха — то „так“, то „ага“... „еге“ „добре“ „ну, а далі“? І далі Порох (подумати) трохи знову писав, аж стіл ходив ходором, знову одгаркувався, агакав та егекав... Вечірне сонце (сідати) за хмари кинуло червону стяжку крізь шибку й обдало червоним світлом круглу, лису Порохову голову, перерізало надвоє білий папір і довгою широкою попругою лягло через усю хату (ховатися) крайком аж десь за грубою...

2. (Прогуляти) перед тим цілий день Лушня надвечір знемігся та (звалитись) на солону в stodолі захріп мертвецьким сном.

3. Чіпка довго вовтузився: перекидав його, підводив... Наостанку (розсердитись) штовхнув Лушню під бік ногою.

4. Марно вона трудила очі (виглядати) його. Іноді чорна пляма серед поля здавалася ним; вона кидала піч і не (пам'ятати) сама себе від радості вибігала аж за хвіртку стрічати його... (Розгледіти) оману верталася вона з жалем у серці.

5. Прокинувся ранок та не (поздоровкатись) з світом ясного сонця закутався в сивий туман, повився густою, як драгли, парою й повис над чорною землею.

6. Хмари, як димчасті килимці, заступали світ сонця, пересувалися з місця на місце, плавали по високому небі одна одну (доганяти) одна одну (переганяти) й кидали свою сіру тінь на чорнувату землю.

7. Заклекотіла її (води) потемніла й прозора товща, широкі круги знялись по верху і (розходитись) на всі боки покотили один за другим (здіймати) невеличкі бульки; поперечні хвилі захиталися, подалися назад і (стукатись) одна об одну пішли собі вистрибом (попереджати) одна другу.

8. Через хвилину і гнідко, і Яким уже пливли річкою. Гнідко (задрати) морду й (виставити), мов човен, широку спину плив тихо раз-по-раз (порскати) та (хропти); а Яким (ухопитись) за хвіст ззаду підганяв гнідка.

9. Гнідко пішов попаски (вищипувати) свіжу траву та (вишукувати) зеленішу місцину.

П. Мирний.

§ 56. ВІДОКРЕМЛЕНІ ІМЕННИКИ І ПРИСЛІВНИКИ

1. Іменники і прислівники можуть відокремлюватися, коли вони правлять за обставину, що уточнює попередню обставину такого ж типу.

Наприклад: Там, далеко, на Україні, сяє сонечко ясне (Граб.).

2. Крім того, іменники обов'язково відокремлюються, якщо вони вводяться в речення за допомогою слів: **крім, окрім, окріч, за винятком, особливо, зокрема, в тому числі, навіть, наприклад.**

Наприклад: **І ніхто того не чує, не знає й не бачить, окріч Марка маленького** (Шевч.).

3. Нарешті, можуть відокремлюватися поширені об-

ставини, висловлені іменником, якщо вони мають значення причинове, або умовне, або допустове.

Наприклад: **З такою просвітою в голові, з традиціями панства, Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом (Неч.).**

ВПРАВА 72. Переписати, підкреслюючи відокремлені іменники і прислівники і ставлячи, де треба, потрібні розділові знаки.

1. Вітерець подиха тихо з ласкою маківки колиха понад ряскою (Дн.). 2. Село Алчедар стоїть посеред густого великого лісу в кодовбині (Марк.). 3. Стою над кручею страшною, каскади злотні сонце лле а там внизу десь підмною в гранітні бубни море б'є (Ол.). 4. Уранці на майдані коло козачої волости зібралась у купу козача й кріпацька громада (Мирн.). 5. Опріч пана у світлицю ніхто не вступає (Шевч.). 6. Одекольон був тут на туалетнім столі але Аркадій Петрович його не помітив (Коц.). 7. Другого дня на заході сонця зближались наші подорожні до Гвинтовчиного хутора що стояв трохи у боку од Ніжена серед гарної дубової та липової пущі (Кул.). 8. Тим часом за ставком та густими вербами на сінешнім порозі під маленькою хатиною сиділа стара Хомиха Варка (Неч.). 9. Вся його минувшина устала перед ним нічого в ній світлого, нічого принадливого крім кохання й любови до покійної жінки (Кон.). 10. Вона тихо навшпинячки пішла до дверей і прислухалась (Грін.). 11. Давно в дитячий любий вік в далекім ріднім краї я чула казку (Укр.).

ВПРАВА 73. Переписуючи, поставити потрібні розділові знаки, де їх пропущено. Підкреслити всі відокремлені слова і звороти та надписати над кожним його назву.

1. Там за горами давно вже день і сьє сонце, а тут на дні міжгір'я ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори чорні похмурі застигли, що обступили білу церковцю, немов черниці малу дитину, і пнуться колом по скелях все вище та й вище одні по других одні над другими до клагтя неба, що таке невеличке, таке тут синє.

2. Манастир вже не спав. З келії матушки-ігумені вискочила келейниця і кидалась по подвір'ї, мов тороплена. Сестра Аркадія скромно спустивши вії над пісним видом спішилась до матушки з букетом троянд ще мокрих од роси і мов не помічала злих поглядів стрічних черничок. З літньої кухні дим бухав хмарою, а послушки в темних одежах

блукали по дворі ліниві і заспані. В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки запалені кимсь із прочан.

Дві послушки гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як монастир цей обернено в жіночий, сухий згорблений знищений немов викопаний з землі волікся до церкви. Ледве просуваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею він кидав останні іскри з погаслих очей услід коровам та лаявсь.

3. Гнано корів високо в гори на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками п'ялись по крутих стежках корови, за ними йшли сестри. Попереду молодша — Варвара міцна кремезна дівка, за нею Устина тонка делікатна в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх холодний сумний та мовчазний. На них насувались чорнії буки повиті в жалобу тіней сиві тумани з дна урвищ росяні трави холодні скелі.

4. Корови бродили по паші, а чорні буйволиці малі й горбаті покинувши їсти повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима. Під дубом варив щось на вогнищі пастух.

Можна було вертатись додому. Та їм не хотілось. Загріті крутими стежками напоені гірським повітрям послушки були веселі.

М. Коцюбинський

§ 57. ЗАМІНА ВІДОКРЕМЛЕНИХ ЗВОРОТІВ НА ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ І НАВПАКИ

1. Дієприкметникові звороти можуть бути замінювані на підрядні означальні речення і навпаки.

Наприклад: **Мій голос далекою луною пронісся в гаю таємничім, не вчутий людьми** (Чупр.).

— **Мій голос, якого не вчули люди, далеко луною пронісся в гаю таємничім.**

Замінити на підрядне означальне речення можна всякий дієприкметниковий зворот.

Замінити ж на дієприкметниковий зворот підрядне означальне речення можна лише при таких умовах:

а) коли сполучне слово (**що, який**) стоїть у знахідному відмінку без прийменника, то підрядне означальне речення

можна замінити на дієприкметниковий зворот з пасивним дієпримкметником при такій, однак, умові, що дієслово не стоїть у майбутньому часі або в умовному способі і якщо від даного дієслова взагалі можна утворити пасивний дієприкметник.

Наприклад: **На самому вершечку дерева ледве мріло гніздечко, що його закривало від людського ока густе листя. — На самому вершечку дерева мріло гніздечко, закрите від людського ока густим листям.**

Слід пам'ятати, що при заміні підрядного речення на дієприкметниковий зворот із пасивним дієприкметником підмет підрядного речення звичайно стає додатком — ставиться в орудному відмінку.

Наприклад: **Там був глибокий яр, що його розмила снігова вода. — Там був глибокий яр, розмитий сніговою водою.**

б) коли сполучне слово (**що, який**) стоїть у називному відмінку, то підрядне означальне речення можна замінити на дієприкметниковий зворот з активним дієприкметником, якщо дієслово стоїть у теперішньому або минулому часі і якщо від даного дієслова взагалі можна утворити активний дієприкметник.

Наприклад: **Вдаватися по допомогу до передніх машин, що зникли за гребенем, вони вважали за передчасне. — Вдаватися по допомогу до передніх машин, зниклих за гребенем, вони вважали за передчасне (Любч.).**

2. Можлива також заміна дієприслівникових зворотів на підрядні речення і навпаки.

а) Дієприслівникові звороти можуть бути замінені на часові, причинові, умовні або допустові підрядні речення, якщо вони мають відповідне значення.

Наприклад: **Купивши ґрунт, почув себе Грицько зараз іншим (Мири.). Прислухались і, не вірячи самі собі, одхилили сінешні двері (Коц.)**

— **Коли Грицько купив ґрунт, він почув себе зараз іншим. Прислухались і, хоч не вірили самі собі, одхилили сінешні двері.**

Заміна неможлива, якщо дієприслівниковий зворот показує спосіб дії.

Наприклад: **Соромлячись та червоніючи, вклонився Вова новим своїм знайомим (Вас.).**

б) Підрядні речення часові, умовні, причинові і допустові можуть замінюватися на дієприслівникові звороти лише тоді, коли вони мають з головним реченням спільний підмет.

Наприклад: **Коли учень багато часу витрачає на телебачення, то він не має коли вивчати українську мову.** — **Витрачаючи багато часу на телебачення, учень не має коли вивчати українську мову.**

Підрядне речення більше підкреслює думку, а відокремлений зворот ставить її (думку) ніби на другорядне місце.

ВПРАВА 74. Переписати, замінюючи, де це можливо, складно-підрядні речення на прості речення з відокремленими дієприкметниковими зворотами.

1. Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама (Хв.). 2. Я мушу сю шию хисткою обливи потоками сліз і все розказати, що я чув і що я переніс! (Пач.). 3. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива діти, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув під Галине оповідання (Грін.). 4. Печера в нас маленька, що збудувала ненька (Укр.). 5. На обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу (Коц.). 6. Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну одностайну картину (Коб.). 7. Всі гребельки зриваю, всі гатки, всі запруди, що загатили люди (Укр.).

ВПРАВА 75. Переписати, замінюючи дієприкметникові звороти на підрядні речення.

1. В тому нічному співі у гаю, облитому місячним сяєвом, чулося щось таємниче (Пч.). 2. Поруділим, розкислим уже снігом пливли серед вулиці низенькі grindжолята (Любч.). 3. І на полі жайворонки, соловейко в гаї землю, убрану весною, вранці зустрічають... (Шевч.). 4. Зароблений сухар кращий краденого бублика (Нар.). 5. Крізь дим прорвався дзвін крилатий, махнув осмаленим крилом і, наче птах, стрільцем підтятий, забивсь, заплакав над селом (Ол.). 6. Навіть нашому невинному псові з лагідними і сльозавими очима, оброслому довгою козячою вовною, не давав Гриць спокійно перебігти (Март.). 7. Ми наближалися до найглибшої частини плеса, держачись близько берегів, оброслих густими лозовими корчами (Фр.).

ВПРАВА 76. Переписати, замінюючи підрядні речення, де це можливо, на дієприслівникові звороти.

1. Коли я на другий день увечорі прийшла до неї, то застала її вже не таку (Григ.). 2. Я їй це сказала, бо не хотіла нічого тайти, замовчувати (Григ.). 3. Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився (Стеф.). 4. Коли б ти нашого наслухавсь півня, тоді б ще краще заспівав (Гл.). 5. Не одчиняй цієї скринечки, поки не дійдеш додому (Вас.). 6. Як хочеш їсти, працой, моє серце (Коц.). 7. Як уступив він у вісімнадцятий рік, таким зробився красенем, що хто його вперше стрічав, той стане перед ним і оніміє (Вовч.). 8. Очерет шумів так, що заглушував навіть думки (Коц.).

ВПРАВА 77. Переписати, замінюючи дієприслівникові звороти, де це можливо, на підрядні речення.

1. І сіда орел крилатий на могилі спочивати, налітавши по степах (Грін.). 2. Ввійде люд у святині забуті і з сльозами в очах заспіває псалом за борців, що погинули в скруті, борючися за край і за щастя ясне (Стар.). 3. Не співай по весні, соловейку, мені, сидячи у бузку на тичині, про щасливі дні (Манж.). 4. Як стало вже видно в хаті без світла, Ксенія, не заснувши й півгодини, встала і одяглася (Пч.). 5. Любочка, одержавши на свої запитання таку непривітну відповідь, замовкла (Пч.). 6. Не бачачи нічого злого на собі, такі батьки й своїм дітям не боронять жить, як самі жили (Свид.). 7. Тягнеться він тихо-помалу, не маючи волі остатись, покинути братчиків (Мирн.). 8. Зупинився і не йде в хату, боячись перепинити грання, бажаючи його дослухати (Грін.).

§ 58. ПОНЯТТЯ ПРО ПРЯМУ Й НЕПРЯМУ МОВУ

Слова або думки якоїнебудь особи (в тому числі й самого мовця) можна передавати двома способами. При першому способі ці слова й думки передаються точно, не припасовуючись до мовленого тепер і не сполучаючися з ним сполучником. Так передані чийсь слова становлять **пряму мову**. Кому належить пряма мова, іноді буває ясно з усього тексту, але частіше при ній ставиться так зване авторське пояснення — речення, в якому говориться, кому належить пряма мова.

Наприклад: — Жінка, діти здорові? — питав Процака.

— **Здорові, Богу дякувати, —** **відповів парубок** (Ков.).

Авторське пояснення може стояти перед прямою мовою, після неї і в середині її.

При другому способі ці слова й думки передаються не обов'язково точно; вони включаються в мовлене тепер за допомогою якогонебудь сполучника або сполучного слова.

Наприклад: **Процака питав у парубка, чи здорові його жінка й діти. Парубок відповів, що вони здорові.**

Так передані чийсь слова становлять **непряму мову**.

Пряма мова багатша на інтонації; вона дає змогу відтворювати особливості мови, характеристичні для якоїсь особи. Непряма мова дає змогу стисло передати зміст чийсь слів.

§ 59. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

1. Пряма мова завжди береться в лапки, або вона починається з нового уступу, і перед нею ставиться риска.

2. Якщо авторське пояснення стоїть перед прямою мовою, то після нього ставиться двокрапка, а пряма мова починається з великої літери.

Наприклад: **І вже тоді, як хлипання стихло і Галя втерла обом сльози, Василько промовив: »Я вставати хочу!«** (Грін.).

3. Якщо авторське пояснення стоїть після прямої мови, то воно починається з малої літери, а перед ним ставляться або кома з рискою, або знак питання з рискою, або знак оклику з рискою. Кому з рискою ставлять тоді, коли пряма мова має розповідний характер; знак питання з рискою, — коли вона має питальний характер; знак оклику з рискою, — коли вона має окличний характер.

Наприклад:

— **Оце вже вечірня іде давно, — озвався служка, що, стоячи у кутку при порозі, слухав і дивився** (Вовч.).

— **Добрівечір, сусіде мій! Чи всі ви живі та здорові? — гукнула миша пацюкові** (Гл.).

— **Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згоджувався хлопець.**

4. Коли пряма мова має уривчастий або незакінчений характер, то після неї ставляться крапки з рискою. Наприклад:

— А гляди мені, сиди в хаті та не вештайся бозна де по садках, бо... бо... — решту він скінчив майже за ворітьми, та дівчина того не чула (Коц.).

5. Якщо авторське пояснення стоїть у середині прямої мови, то пунктуація залежить від того, які знаки були б на місці розриву, якби мова подавалась без цього розриву. Тут можливі такі випадки:

а) На місці розриву не повинно бути ніякого знаку, або повинна бути кома, або двокрапка, або середник. Тоді авторське пояснення з обох боків береться в коми з ризками; і авторське пояснення і друга частина прямої мови пишуться з малої літери. Наприклад:

— Ну, як так, — сказав Посмітюха, — то ходім на річку (Вин.).

б) На місці розриву мав би бути знак питання або знак оклику. Тоді перед авторським поясненням ставиться знак питання або знак оклику з ризкою, авторське пояснення починається з малої літери, а після нього ставиться крапка з ризкою, і друга частина прямої мови починається з великої літери. Наприклад:

— Як хороше надворі! — каже вона мені так тихо, що я насилу почув. — Так мені остогидло лежачи! (Неч.).

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. — Прощай! Нам ніколи!« (Кул.).

в) На місці розриву мала б бути крапка. Тоді перед авторським поясненням ставиться кома з ризкою, а після нього крапка з ризкою. Авторське пояснення пишеться з малої літери, а друга частина прямої мови — з великої. Наприклад:

— Я дала їм трохи пообідати, — мовила Маланка. — Бо там у вас між великими панами про нього, бідного, ніхто не дбає, чи їв він, чи ні (Фр.).

г) Якщо авторське пояснення, що стоїть у середині прямої мови, має в собі вказівку на продовження прямої мови, то після нього ставиться двокрапка з ризкою, а друга частина прямої мови починається з великої літери. Наприклад:

— Того ж і прийшов я до вас, що ви бідний, — одказує Мороз. Далі розповідає: — Ваші діти гукали у вікно мороза куті їсти, а я йшов поуз вікна та й почув (Вас.).

6. Лапки перед авторським поясненням, що стоїть у се-

редині прямої мови, не закриваються і після нього не відкриваються. Наприклад:

»Прийдіть до церкви, — сказав їм священник, — і помоліться«.

7. Цитати завжди беруться в лапки. Пропуск якихось слів у цитаті позначається крапками. Якщо цитата грама-тично пов'язується з основним текстом, то її починають з малої літери. Наприклад: **Небагато де в чому цікава стаття «Україна» в «Колоколі» Герцена (1860, ч. 61).** Там читаємо ось що: **»Пробудження слов'янських народностей швидко позначилося в Україні й підняло з летаргічного сну народну думку й почуття. З'явилося прагнення відродити народність, що ніби вмирала під батоном московським і батоном санктпетербурзьким, і відтворити самобутню літературу« (Драгоманов).** Ще 1863 р. тодішній міністер внутрішніх справ **Валуев наказав цензурі не пускати наукових та народних книжок, українською мовою писаних, бо, мовляв, «ніякої особливої малоросійської мови не було, нема й бути не може» (Груш).** Адже то нестемений факт, що **»народність Малоросії є особлива, відмінна від великоросійської«, і письменний українець або мусів би занехаяти письменство зовсім, або перетворити себе на великорося, абож «явитися на терені красного письменства... з своєю малоросійською народністю, з своїм народним наріччям» (Костомаров).** **Українці вибрали останнє (Єфр.).**

ВПРАВА 78. Переписати уривок і пояснити поставлені в ньому розділові знаки.

Сумно, досадно Кирилові. Ось і Параска з печі, жінка його:

— Кириле, та що ж воно буде? На печі ось, а поглянь іди, які ніжки, які ручки в дітей — як лід!

»От лихо, — думає Кирило, — хоч би хоч мороз пере-сідався, — і він підвівсь і дивиться у вікно, чи не хмариться, чи не м'якшає. Так ні: зорі так мигтять, так виблискують.

»Хм... ну, що ти казатимеш? — повісив голову, думав-думав і нічого. — Треба й сьогодні в город«. — Засвітив... це-те, давай сокиру гострить. Параска з печі зволоклася, за гнойком пішла. Дітки, Оленка з Андрійком, і собі з печі. Позгинались на лежанці, дивляться... так жалібно дивляться на батька.

— Чого ви тут? — батько до їх. — Померзнете, гетьте на піч! А Оленка: — Ні, ми... — почервоніла та й нічого. Погострив сокиру Кирило, у вікно подивився: небо біле, світ скоро... Перекусить би чого. Вломив хліба — чого ж би до хліба? Заглянув у мисник, пересунув горщиком, пошарив на лаві — нема нічого. Оленка:

— Татусю, татусю, ось я вам! — та, як зайчик, під лаву, захопила часничину: — ось, татусю, я й обчищу ще.

Аж усміхнувся татусь. Обчистила.

— Натє!

Узяв Кирило, маже шматок. Вона так уже зазирає в вічі йому, так зазирає, далі:

— Т...татусю.

— Чого?

— На... наберіть... — пальчик у рот, та й похнюпилась.

— Чого наберіть?

— На... на спідничку.

Дивиться Кирило.

Вона:

— Я... я виросту, то й... сорочку шитиму... вам.

А.Тесленко

ВПРАВА 79. Переписати й поставити пропущені розділові знаки. Пряму мову подати діалогом.

ВОВК ТА ЗОЗУЛЯ

Надумавсь Вовк що жить йому погано
Не з'їсть не засне до пуття
Що вік його минає марно
Що треба кращого собі шукать життя...
Сидить він раз під дубом та й куняє
Ніхто його не розважає
Аж чує на вербі
Між листям десь Зозуля закувала
Ку-ку! Добрівечір тобі
А що це Вовчику чи не журба напала
Чи може підтоптавсь
Яке там підтоптавсь до неї Вовк озвавсь
Тобі усе паньматко смішки
А декому ні кришки:
Тут думка не абияка

Морочить козака.
Скажи ж мені нехай почую
Зозуля каже що і як
Про що міркує неборак
Прощайте — от що... помандрую
Мовляє Вовк покину вас усіх
От тобі й на Чи справді чи на сміх
Зозуля сміючись питає
Вигадуєш ти друже мій
Розсердивсь Вовк та й каже їй
Які там вигадки Либонь не знає
Як кожен біс мене ганяє
Хотіли б навіть вбить!..

ВПРАВА 80. Переписати й поставити пропущені розділові знаки при цитатах. (Цитати виділено окремим шрифтом).

1. Хто хоче по правді служити громаді, той мусить не гнатись за популярністю і навіть пам'ятати мудрі слова Ренана, котрі я вже раз мав пригоду нагадувати, що іноді найліпший спосіб мати рацію, — не боятись пробути певний час не в моді.

2. М. Костомаров, розказуючи, як, пізнавши його, Шевченко перше був холодний і сухий і зважував слова і рухи мої (Костомарова) недовірливо, як потім вони зійшлись і подружили, каже Тарас Григорович прочитав мені свої не надруковані поезії, і говорить далі мене обдало страхом: враження, яке вони справляли, нагадало мені Шіллерову баладу Занавішений Саїський істукан. Я побачив, що муза Шевченкова роздирала завісу народного життя.

3. Шевченко висміяв українське панство, котре перлось на чужину шукати доброго добра, добра святого, волі, братерства братнього, яке залазило на небо і казало нема ні пекла, ані раю. І він був правий, коли ляяв їх за те, що в Україну принесли з чужого поля великих слів велику силу, та й більш нічого.

М. Драгоманов

§ 60. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НА НЕПРЯМУ

При перетворенні прямої мови на непряму авторське пояснення ставиться спочатку: воно править за головне речення. Після нього ставиться пряма мова, що перетво-

рюється тепер на підрядне речення. З цією метою додається сполучник. Якщо пряма мова має оповідний характер, то вживається сполучник **що** або **ніби** (**ніби** означає сумнів, недовір'я); якщо пряма мова має наказовий характер, — сполучник **щоб**; якщо пряма мова має питальний характер, але не має питальних слів (часток, займенників або прислівників) — сполучник **чи**; якщо пряма мова має питальний характер і має в собі питальне слово, то це питальне слово використовується як сполучне слово. Особи (займенника чи дієслова) вживаються в непрямій мові від імени того, хто подає пряму тепер, а не того, кому вона перше належала. Наприклад:

На піч зсадили її. Знов то ляже, то встане.

— **О пече мене! — промовить оце** (Тесл.).

Як попоїли, то він сказав:

— **Злізайте з печі, та підемо десь у гості** (Стеф.).

— **Що ти таке шепочеш, чоловіче? — спитав хазяїн** (Стор).

Софійка й інші жінки спитали:

— **А з органами ж буде богослуження?** (О. Кон.).

На піч зсадили її. Знов го ляже, то встане.

Промовить оце, що пече її.

Як попоїли, то він сказав, щоб злізали з печі, щоб іти десь у гості.

Хазяїн спитав, що чоловік шепоче.

Софійка й інші спитали, чи з органами буде богослуження.

Як видно із наведених прикладів, при перетворенні прямої мови на непряму звертання, частки, витуки пропускаються.

ВПРАВА 81. Замінити пряму мову на непряму.

Всі переспівані пісні не сподобалися молодим паннам, бо всі були козачки до танців.

— Як уміємо, так і піємо! Коли цих не хочете вчитися, то де ж ми вам достанемо кращих, — сказала Степанида Сидорівна.

— Може тато знає! — сказала Ольга і вже хотіла бігти до дверей.

— Мабуть, стільки, скільки й мама, — одказала їй Марта Сидорівна.

— А поклич, Ольго, куховарку! Вона часом співає дуже гарних пісень, — промовила Степанида.

Ольга, забувши на той час Турманшу й інститут, побігла в пекарню й прикликала куховарку, котра ввійшла в залу з позакачуваними рукавами і напеченим лицем.

— Ти, Палажко, співаєш дуже багато пісень. Заспівай нашим паннам якоїнебудь гарної пісні! — промовила Степанида Сидорівна. — Вони хотять вивчитися.

— Оце, — узяла б та отут і співала, неначе дурна дівка, — сказала Палажка, подумавши, що з неї глузують.

— Та, ну бо, не жартуй, коли тебе просять! — вже сердилась Степанида.

— Оце! Їй-богу, якось ніяково! якби пак в пекарні, то й співала б! — сказала Палажка, затуляючись рукавом.

— Співай бо, якої вмєш, найкращої, — просила Ольга.

— Якої ж? Хіба оцієї: »Ой полину, полину — добувати талану«.

— Та не говори, а співай! Нам треба знати голос! — вже поважно казала Степанида.

Палажка мусіла співати пісні, а Ольга записувала і вчила на фортепіяні голос.

Ів. Нечуй-Левицький

ВПРАВА 82. Переписати, поставивши розділові знаки і видливши пряму мову лапками. Усно пояснити всі знаки.

Люди все їхали. Собака сіла на тому місці на задні лапи й завила. Тоді вони зупинилися і забалакали. Чого вона виє. Що там таке. Чи не Юхим під снігом.

Вернулися під'їхали до собаки. Вона сиділа над діркою в снігу а з дірки йшла пара. Люди скрикнули. Стривайте. Тут щось є.

Вони повставали з саней узяли лопати і почали одкидати сніг. Одкинувши на аршин углиб вони побачили мов печеру в снігу а в тій печері Юхима.

Один парубок поліз у яму щоб витягти мертвого узявся за його і скрикнув. Та він теплий живий він спить.

Б. Грінченко »У снігу«.

З М І С Т

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Стор.

§ 1. Поняття про речення	5
§ 2. Речення просте і складне	5
§ 3. Класифікація речень за інтонацією	6
§ 4. Зв'язок слів у реченні	7
§ 5. Головні і другорядні члени речення	8

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 6. Підмет	9
§ 7. Присудок	11
§ 8. Складний присудок	12
§ 9. Окремі пояснення до складного присудка	12
§ 10. Поширене і непоширене речення	14

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 11. Додаток	15
§ 12. Означення	16
§ 13. Незгоджене означення	17
§ 14. Прикладка	19
§ 15. Обставини	20
§ 16. Обставина способу	21
§ 17. Обставина місця	21
§ 18. Обставина часу	22
§ 19. Обставина причини	23
§ 20. Обставина мети	23
§ 21. Обставина умови	24

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 22. Неповні речення	25
§ 23. Називні речення	26
§ 24. Безпідметові речення	27
§ 25. Безпідметові речення на —но, —то	27
§ 26. Зразки інших форм присудків у безпідметових реченнях	28

РЕЧЕННЯ З ОДНОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 27. Однорядні члени речення	30
§ 28. Розділові знаки при однорядних членах речення	33
§ 29. Означення однорядні і неоднорядні	36
§ 30. Число і рід присудка при однорядних підметах	37

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

§ 31. Звертання	38
§ 32. Вставні слова і речення	39
§ 33. Так і ні в реченні	40
§ 34. Вигуки в реченні	41

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 35. Загальні відомості	41
§ 36. Складносурядне речення із сполучниками	43
§ 37. Безсполучникове складносурядне речення	45
§ 38. Сполучникове складнопідрядне речення	46
§ 39. Додаткові підрядні речення	48
§ 40. Озвначальні підрядні речення	49
§ 41. Підметові і присудкові підрядні речення	51
§ 42. Обставинні місцеві підрядні речення	52
§ 43. Обставинні часові підрядні речення	53
§ 44. Обставинні причинові підрядні речення	54
§ 45. Обставинні підрядні речення мети	55
§ 46. Обставинні способові підрядні речення	56
§ 47. Наслідкові підрядні речення	58
§ 48. Обставинні умовні речення	59
§ 49. Обставинні допустові речення	60
§ 50. Розгорнене складнопідрядне речення	61
§ 51. Безсполучникове складнопідрядне речення	65
§ 52. Відокремлені слова і звороти	66
§ 53. Відокремлені прикметники і дієприкметникові звороти ...	67
§ 54. Відокремлена прикладка	70
§ 55. Відокремлені дієприкметникові звороти	72
§ 56. Відокремлені іменники і прислівники	74
§ 57. Заміна відокремлених зворотів на підрядні речення і навпаки	76
§ 58. Поняття про пряму й непряму мову	79
§ 59. Розділові знаки при прямій мові	80
§ 60. Заміна прямої мови на непряму	85

Ціна: 1.60 дол.

